

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

Class No.

Ma9
891.462

Book No.

M 6 51

N. L. 38.

MGIPC-S1-19 LNL/62-27-3-63-100,000.

॥ श्रीदत्तप्रसन्न ॥

साग्र संगीत
मंजुभाषिणी नाटक.

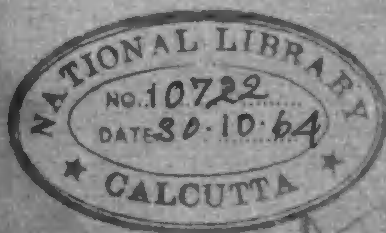
अंक १-२.

लेखक
कृष्णाजी दामोदर मळेकर.

प्रकाशक
गंगाधर भास्कर भावे.

मुंबई येथे
“गौरीमनमोहन” छापखान्यांत छापिले.
१९०६.

(सन १८६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणे सर्व प्रकारचे
हफ रा० रा० सदाशीव विश्वनाथ मायदेव
यांकडे ठेविले आहेत.)

“संविधानक चागले आहे. प्रवेशाची जुळवाजुळत करतांना रंगभूमीवर प्रयोग चालला असतां येणाऱ्या अड-
चणीकडे विशेष लक्ष दिले आहे. नाटकाचा प्रयोग करण्यास नाटक लहान होईल असे वाटते. पुष्करास पाहून वीरतनयांतील बकुलाचे स्मरण होते. एकंदरीत नाटक बरे आहे. एकाद्या नाटक मंडळीने याचा प्रयोग केल्यास तो लोकाश्रयास पात्र होईल. अशी आशा आहे.”

महाराष्ट्र नाट्यसमाज,
पुणे.

विनंती.

पान १५, व ज्या ज्या ठिकाणी जयगड हा शब्द आला असेल त्या ठिकाणी राजगड असे वाचावे.

प्रकाशक.

नाटकांतील पात्रे.

सूत्रधार—नाटकाचार्य.

नट्टी —सूत्रधाराची स्त्री.

पुष्पसेन—जयपुरचा राजा.

खलराय—पुष्पसेनाचा प्रधान.

पुष्पराम—राजाचा सेनापती.

वीरबाहू—राजाच्या सेनेतील शूर सरदार.

हंसराज } इतर सरदार.

भुजंगराय }

पिच्य } पारिकरी.

सदच्या }

सदानंद—राजगुरु.

विभांडक } सदानंदाचे शिष्य.

दालभ्या }

पुष्कर —राजा पुष्पसेनाचा मुलगा.

पुष्पावती —पुष्पसेनाची स्त्री.

मंजुभाषिणी—वीरबाहूची स्त्री.

शिवाय —दासी, पारिकरी, वारांगना इ०

॥ श्री दत्तप्रसन्न ॥

साग्र संगीत

मंजुभाषिणी नाटक.

मंगलाचरण.

पद (सांव सुरा मरणा)

ईश पदा नमना । करितो । मग धामन चरणा ॥ छृ ॥
कैलासशा नत जन संकटी । धांवुनि यावें गिरिजा
रमणा ॥१॥ नाम तुझें गाया । शिणले सुरवर मुनि
धाया । होईल कैसें या । बाला । रचितो कवनाया ।
तोपद होवो सुजन गणा-या । विनती चरणीं रति-पति
दहना ॥२॥

पद (धंद्रे मेहेताव)

पदा नमि गजानना । नत सकल व्यसना विलया
सदया न्याया धांवोनीया ॥ छृ ॥ कुंडलीन कटिवंध
तनुद्रव गुण-गणमंडित कीर्ति अस्वंहित । खंड दुरितचय
खंड पराक्रम बितंड खंडन स्वजना मंडन । मंगल धामा
मंगल नामा । हृदय विरामा । भक्त ललामा । अर्पित
कुणुमा । स्मरि तव नामा । धांवोनी या ॥१॥

(२)

पुत्र० सांप्रदायानुरूप कार्यरिभी मालेठ ईशस्तवन पुरे
आहे. (मारिपाकडे वळून) एखाद्या नवीन नाटकाचा
प्रयोग पहावा या हेतूने हे सर्व नाट्यकलोत्सुक सभा-
सद आज येथे जमले आहेत या करितां सब वेवध-
रानां नाट्यशास्त्रेंत जमण्यास सांगून सर्व सिद्धता करा-
याला सांगितली होती त्याप्रमाणें केलें आहेस ना ?

(मारिष खुजेनें होय झणतो)

(मारिष जातो)

या कार्मी आपल्या भियेचीही आपणाला मदत घेतली
पाहिजे. चतुरिके, अग चतुरांके, तुझ्या स्वभिणिळा
लौकर बोलावळ आहे म्हणून सांग. हे रासिक सभा-
सद हो—

दिंडी

श्रांत म्हदयातें श्रांत करायातें ॥

दावितों अजि संगीत नवकृतीतें ॥

असो अवधाननि विनवितों तुम्हातें ॥

मान्य करुनी घ्या सेवुनी गुणातें ॥१॥

(नटी हातांत फुलांचा हार घेवून प्रवेश करिते .)

नटी—

पद (बागे प्रीया वेगजे)

म्लान हें बदन कां कांता । होई, पडली कसली तु-
झांस आज अति विन्य ॥१॥ गुंफित होतें कीडा

भूष बळाग्राणि नाहिं शूर कुणी सर्वाहे गेले यमसदनीं।
सुभट योध बहु नगरी असती पाठविलें कां त्या न
रणीं ॥

कार्य न झालें द्रव्य खर्चुनी मोठें भूषा मुळिं न धणीं ॥

पुष्परज—वीरसेनासारख्या बलाढ्य शत्रूस आपला मां-
डलीक केला, हें कां लहानसें काम झालं ? शिवाय
याच्या सारखा शूर सरदार तरी कुठं आहे सर्व
सैन्यांत !

खल०—हं तुझीही लागला कां त्याची स्तुतीं करायला
अहो पराजय कसचा आणि काय कसचं ! राजाशी
वीरबाहूच वर्तन प्रामाणिकपणाचं दिसत आहे पण
आंतून त्याचा कावा फार निराळा दिसतो. बरकांती
वीरसेनानें आपलें स्वामित्व कबूल केलें परंतु आंतून हे
दोघे एक असून त्यांचा फार निराळा विचार आहे. हा
वीरबाहू दरबारांत आल्यापासून याचचें प्रस्थ वाढत
चाललें आहे. सर्व जुने लोक अविचारी, मूर्ख व पंड
आणि हे नवे प्रामाणिक, शहाणे आणि शूर ! हीं
ट्रट्र करणारी राजाच्या प्रीतीतलीं नवीं माणसं स्व-
तःना प्रतिराजेच समजतात. पुष्परज आपण जुनीं
माणसं कुच कामाचीं बरं ! तुमच्यासारख्या ज्या जु-
न्या माणसांनीं आजवर इमानें इतबारें सेवा केली त्या
गुप्त केंसकां लटलटणाऱ्या मूर्तांवर लोंकरच काहीतरी

तोहमत येऊन अर्धचंद्र मिळणार, इतकंच नाही, तर या राज्यांतूनही त्यास हद्दपार केलं जाणार, अशा-विषयी मला मकी बातमी कळली आहे. वीरबाहूने तुमच्याविषयी व माझ्याविषयी राजाच्या मनांत कि-
ल्मिष उत्पन्न केलं आहे आणि ही गोष्ट कोणत्या घरावर जाणार याचाही प्रत्यय तुम्हाला लौकरच येईल.

पुष्पराम—राजाची वृत्ती पालटायला असं कारण तरी काय झालं !

स्वल्—कारण तसंच आहे. वीरबाहूची स्त्री मंजुभाषिणी आहेना, तिचं लावण्य पाहून हे महाराज वेडावले आहेत व तिच्या सांठ्यांचे या वीरबाहूला जबरब वेऊन त्याच्या कलाप्रमाणे वागत आहेत.

पुष्पराम—अरेरे !! राजा, तुझ्या सद्गुणांची मूर्ती व्हायाची वेळ याची मं-बरं-प्रधानजी याला कांहीं तोड आहे कां हो ?

स्वल्—उपदेशानें किंवा इतर प्रयत्नानें हे काम ता-क्यावर येईल असं मला तर वाटत नाही.

पुष्पराम—खुद्द राजाच जर असं वर्तन करूं लागला तर मग काय करायचं ?

स्वल्—राजा जर अन्यायानें वागूं लागला तर प्रजेन कोणत्या उपायाचें अवलंबन करावं, हे पूर्वाच्या इति-हासावरून स्पष्टपणें दिसत आहे.

पुष्परज—त्या उपायाचं अवलंबन करणं आपणाळा योग्य नाही. आपण एकदां उपदेश करून पाहूं.

खलराज—खुळें आहांत झालं, या वर्तनावडल महाराजाच्या कानावर मी एकदां सोडून लावेंवेळां घातलं आहे परंतु आहे तें आपलं कायमच. हें पहा, मला एक युक्ति सुचली आहे ती अमलांत आणजी तर आपणं कल्याण होईल. (जवळ जाऊन कानांत सांगतो). कां स्तब्धसे ! यांत तुझाला इतकं कठिण तें काय वाटलं? व्यवस्था सर्व मी करतो पण तुमची कबुली पाहिजे. हें पत्करा किंवा तुरुंगांत बसून शिळे तुकडे खायाचं पत्करा.

पुष्परज—पण हें काम फार घाडसाचं आहे.

खल०—तें कसंही असो. तुमची कबुली असली झणजे झालं. मी सर्व व्यवस्था करतो.

पुष्परज—बरं पण—

खल०—त्याची नको हो तुझाला काळजी. मी आतां त्याच उद्योगाला लागतो. तुम्ही जा.

(पुष्परज जातो)

हें कुत्रें लौकरच वळलं झणून बरं झालं, आतां मात्र या घेरझावर फार नजर ठेवली पाहिजे. आमच्या या कपट नाटकाची नांदी या सूत्रधाराकडून झाली, आतां नाटकाला सुरवात करून अशी गम्मत उडवतो

कों यंव. या वीरबाहूला कोठडोच दाखविली पाहिजे.
राजेसाहेब शिकारीस गेले आहेत त्यांचीहा तिकडेच
व्यवस्था लावली पाहिजे. (यांबून) आतां पुष्पावती
जाते कुठं, आहाहा काय तिचं तें रमणीय स्वरूप !!

पद (प्यारा प्यारा बना बनाजो)

सखि-मुखा प्रती । तमिस्रापती । पशूंचा पती ! कटी,
लाजंती । बघोनीच ती ॥ धृ ॥ कुरळ केश । बघुनि
आशा । मधुप-ततितें । गायनातें, सुटे धरिती । कां-
किला मौन ऐकोनी । लाजति पाहोनीया सुंदर रुपा
या आदितिज-युवती ॥ १ ॥ लपतसे भुजंग विवरिं
सखिचि कबारि पाहुनी । कासारिं हंस लपत तरुण
सुदति-गमन देखुनी ॥ २ ॥

खरोखर सुंदर स्त्री विषयीं कवींनीं केल्लं हें वर्णन
हिला कसं अगदीं योग्य आहे. वीरबाहूला कांहीं तरी
युक्तीनं येथून हुसकून लावलं पाहिजे. कुठं तरी मयंकर
विल्ल्यावर याची योजना केली पाहिजे. मांग नां
चौदावं रत्न व कांचन प्रयोग ह्या दोहींची योजना
करून महाराजाचा बंदोबस्त केला पाहिजे.

(भुजंगराय येतो)

भुजंग० — प्रधानजी, महाराजाच्या हुकुमाप्रमाणं मी जा-
प्याला निवालों आहे

(हंसराज प्रवेश करितो)

खेल० — भुजंगराय, तें राहूचः अगोदर, केवढा मयंकर
 प्रसंग गुदरला आहे ! महाराज शिकारीत गेले आहेत
 ही संधी साधून त्या वीरबाहून महाराजाला अरण्यांत
 मारण्याचा विचार केला आहे, अशी मला पक्की
 बातमी कळची आहे. वीरबाहू आजच जयगडाकडे
 जाणार आहे त्यानें नगर सोडल्या बरोबर त्यास कैद
 कळत तूर्त जयगडाच्या किष्कंधावरच ठेवा. केवढी
 दगलवाजी ! परमेश्वरा, केवढा हा मयंकर गुन्हा.
 जा जा. लीकर.

(भुजंगराय जातो)

या नाटकाचे एक दोन प्रवेश तर पार पडले आतां
 पुढच्या प्रवेशाला लीकरच सुरवात केली पाहिजे. या
 प्रमाणें तेही प्रवेश जर सुरळीतपणें पार पडले तर
 माझ्या सारखा भाग्यवान कुणीच नाही. आतां मंजु-
 भाविणी प्राप्त होण्यासाठीं प्रयत्न चालविला पाहिजे.

पद (सुकुमार अमनि तूं)

सी यास । तों वरी खास । करिन यत्नास । हीइ
 वश अवला ! लागला निशिदिनीं ध्यास तिचा बहु
 मजला ॥ उतगीन । तिचा अभिपान । मारि स्मर
 बाण । शक्य सहण्याला । नच तिनें लाविलें वेड
 खचित बहु पजला ॥ १ ॥

(खलराय जातो)

हंसराज—(स्वगत) मी जे कांहीं ऐकलं तें स्वप्नांत
 तर नाहीना ! ज्याच्या राज्यांत अन्धायाला हद्दपार
 केलं आहे सौर्य देवतेनं आपलीं क्रीडामंदिरं बा-
 धलीं आहेत, या राजाचा वध करण्याचे विचार
 त्याच्या प्रधानांच्या मनांत यावे अं ! पुष्पावती राणीच्या
 सौभाग्यमंदिरास आग लावण्याचा विचार करून
 तिचं पातिव्रत्य भंग करण्याचा विचार करणारा हा
 कपट मतीचा भोक्ता दुष्कर्म कणवयास लावणाऱ्या
 काममंत्राने मारलेली कुठार घेवून मंजुभाषिणीच्या पा-
 तिव्रत्य तरुचीं पाळें मुळं खणून टाकण्याला सिद्ध
 झाला अं ! अरे दुष्टा त्या स्त्रियांच्या नांवांचा
 उच्चार करण्याची तरी तुझी योग्यता आहेका !
 पुष्पावती तुझी धनीण तिच्या विषयीं असले भलभलते
 विचार—परमेश्वरा, या स्त्रियांचे पातिव्रत्य तूंच रक्षण
 कर. काय चमत्कार ! भुजंगरायास एक थाप वरिचाहूला
 दुसरी आणि पुष्पर जाला तिसरीच, कोणाचा कोणाचा
 मेळ नाही. आतां ताचडतोच जाऊन जर हा खरा
 प्रकार भुजंगरायाला कळविला तर त्याला माझं बो-
 लणं मुळींच खर वाटायचं नाही. अगोदर अरण्यांत
 जावून महाराजांच्या सुरक्षितपणाविषयींचा विचार
 पाहिला पाहिजे. परमेश्वरा माझ्याहातून एवढं कार्य
 करीवच. आतां महागज ज्या अरण्यांत शिकारीला
 गेले आहेत तिकडच जावे. (निघून जातो)

प्रवेश तिसरा.

स्थळ—(जयपूरनगर)

(पुष्पावती महालांत बसली आहे असा पडदा उघडतो)

पुष्पावती—पुरुषांना शिकार्या किति तरि नाद हा !
शिकारीहून येवून चार दिवस झाले नसतील, लगेच
काल पुन्हां जाणं झालं. एकदां जीव पोळला, तेव्हाचान
नाहींकां सावध व्हायचं ! रात्रंदिवस रानांत बस्ती.
मेलीं श्वापदं तरी कितो असतात तियं ! (घाबरून)
नकोग वाई ! माझ्या तान्हुल्या वरचा प्रसंग आठवला
झणजे कसें अगदीं भडभडून येतं ! आई अंबावाई,
तूच त्यांची पाठीराखी आहेस.

(खलराय प्रवेश करतो)

कां प्रधानजी, आज इकडे कुणी कडे ?

खल०—आपल्याच भेटीला. रात्रंदिवस आपल्या भेटीची
इच्छा करीत आहे, तो आज योग आला.

पद (पांडु नृपति जनक)

रात्रंदिवस सुचन नाहिं । तुजविण मज सौख्य
कांहिं । नाहीं मुळिं या देहीं । चित्तहारिणी ॥१॥

पुष्पा०—

वारुणि प्राशन केली । काय ? तुमचि बुद्धि चळलि ।
नीति भीति लाज त्याजलि । योग्य नच तुम्हां ॥ २

खल०—

या वेदांता आंवरि । अंतरंग मुदित करी । रूप
तुझे भान हरी । चित्तहारिणी ॥३॥

पुष्पा०—

माते सम परस्त्रीते । मानिति, कां पितराते ।
पाठविसी नरकाते । लाज धरि मनीं ॥४॥

खल०—

सौंदर्याची खाणी । अससी कौमुदिवदनी ।
नाहिं पुरीं राज्याग्रणि । तोष मोहिनी ॥५॥

पुष्पा०

मूढ बंद अधम अससी । लाज धरी कां छळिसी ।
मास न ही तनु तुजसी । सत्य जाण हें ॥६॥

खल०—प्रिये.

पुष्पा०—प्राणनाथाशिवाय भिये ह्मणण्यांचा कुणाळाही
अधिकार नाही बरं. (खलराय जवळ येतो).

पुष्पा०—हं. खबरदार पुढं वेशळ तर. अरे ज्याच्या
पदरच अन्न खाऊन अमा माजलास त्याच्यावरच
उलटलास ! धिःकू धिःकू तुझं जिणं चांढाळा होळें
उषढ नोट.

पद (कंठ वरचर चिरुनि)

मांति तव तनु रौरवामर्षिं धोर पापी ही पडो ।
करिषि स्पर्शा मम तनुते हस्त तुझे ते झडो ।

मृत्युनगरीं दुःखदाई, जीम झहुं, हो यातना ।
 दूर हो करि कृष्ण मुख हैं आवरी तव कामना ॥१॥
 खल०—हं! एवदंचना ॥

पद (जनक मजसि मारवी)

नरकिं तनुसि पाठवो कृतांत धर्मराज या ॥ धृ ॥
 दुःसह, पूर्वज पडोत, । निरयीं तनुला छळोत । बहुत
 कालदूत या ॥ १ ॥ तव तनु-मुख प्राप्ति पुढें नरका
 नने कांहिंच या । सुरवर-गृह गमत सौख्य-तुलानि
 तुच्छ या ॥२॥

पुष्पा०—अरे अधमा, पूर्वज नरकांत पहले तरी हरकत
 नाहीं अं !

खल०—मिये

पद (कर ठाकि सखे)

कुं शीण देशि सखये तनुला ॥ धृ ॥ हो मान्य रसे
 जगिं सौख्य नसे । जग शून्य दिसे । कां बरिसी नि
 र्दयतेला ॥१॥

पुष्पा०—कालतोज्या नीच—

पद (क्षण ही नच दवडा)

दावि न वदनाला । ऐसा मजसी रे कुटिला ॥ धृ ॥
 निमुटपणें जा त्वदीय वच हैं मदीय कर्णाला ॥
 करवत नाहीं श्रवण झणीं जा आपुल्या स्थानाला ॥१॥

खल०—पिये, सुंदरी तू याचा विचार कर. मला मिड-
काळून टाकल्याचा तुला पुढं पश्चात्ताप होईल वरं.

पुण्या०—(पळंगाखलचा खंजीर आणते.) मेल्या, तू
इथून चालता होतोस का नाही? (खंजीर दाखवून)
हे पाहिछेस कां?

पद (ऐकूनि त्याच्या भाषणा)

आपसदा जा दूर या क्षणीं । आपसदा नच भास
कदां तनु दूर हो क्षणीं ॥ कां पडलासी आज व्यसनीं
कां त्वां आवड घरिली चितीं आत्ममथनीं ॥ कां
कारिणी वाईट करणी । ऐशी दुष्टा येथुनि सत्वर जा
पळोनी ॥१॥

(पुण्यावती खंजीर घेवून खलरायास मारावयास धांवते.
खलराय खंजीर पाहून धावरून पळून जातो.)

(पडदा पडतो)

प्रवेश चौथा.

स्थळ (जयपूर नगराबाहेरील एक मार्ग.)

(सटव्या व पिऱ्या प्रवेश करितात)

पिऱ्या०—कायर सटव्या, परधानजीनीं आपनास्नी ओ-
हा हुकुम दिलाया याच काय विंग हायर? अर
असला राजा समद्या तिरभुवनांतवी गवसायचा नाय

अन परधानजी असरं काय सांगत्यात ! सटव्या,
अक्शी खरं सांग. हो काम करावं कार ! मांग झालो
म्हनुन् शान् आपनास्नी पाप, पुन्य, माया, सव्ताचा
राजा हो कायची उमगत नाही व्हय ! !

सटव्या—इचार केला हंजी हो काम करावंची वाटतं, आन
नग बी वाटतं, करावं तर पाप लागतया आन न
करावं तर पोरवाळ्यासकट मगव लागतया. केलं तर
परान वांचुनशान लइ लइ पैका मिळल आन न केलं
तर परान बी जातल आन पैका बी जाईल. काय
कराव काय बी ठरना. हो विचार माझ्या या टाळ-
क्यामंदी कसं अगदी धिंगाना घालत्यात.

पिच्या—सटव्या मज्हा असं वाटतया कीं, आपुन हो काम
करूं नये गळ्या.

सटव्या—लेकाच्या, करूंनये खरं. पन परधानजी काय
झंगल ले सुप्रतयका ! हो काम न करून माघार
गेलो तर आपनास्नी उभं जाळुनशान भर दोन परा
आपल्या सोपटावर लेका, इस्तु ठेवत्याल इस्तु !

मिच्या—कायर, आन् असं केलं तर—हि बग आपुन रा-
नसायवाना सोडूनशान देऊं आन् ह्या मिळलेल्या
पैक्यावर येपार करून चैनीमं राहूं—

सटव्या—तुला काय व्येका—जगला तरी एकला, आन्
मेला तरी बी एकलाच पन माझा दगळ्या, माझी
कारभारीन, माझी यमुदा ह्यच कसं व्हनार !

पिन्हा-तेस्ती नी घेकी संग. आतां घराकड जा परत
आन् समदी आंवराआंवर करुनशान् तुझ्या मान-
सास्नी त्या मंगुज्याकड चे पाठून दगज्यावरंवर;
अन् तूं बिगि बिगि ये त्या जंगला मंदी. मी नी सोरं
चालतो हळु हळु.

सटव्या-पिन्हा, लेका, तुझें डोचकं पन् डोचकं है. लइ
इचिच लेका हें टाळकं. युगत अशी काढलीयासकी
बोलायची ताकादच नाही कुनाची. न्हाइ तर के माझं
टाळकं येच्या मंदी नासक कांद आन कुजूनश
पडलेल बघाट भरल हायती जनु. वरं जातुया तर मी
घराकडं (जावयास निघतो.)

पिन्हा-यो लेका सटव्या, जाशील आन् व्हाशील तकडच
आवाच त्वांड पगुन शान् गुंग. भांशी बिडीं काय
नग संग पिऊं. नगदां माल, कपड, नवीं मुंडापीं
आन डागेनं इवडंच घे. लेका, जा बिगि बिगि आन्
धांवत ये. मी त्या जंगलामंदी तुझी वाट पगन बसतुया
(सटव्या जातो.)

पिन्हा-(स्वगत) जेस्ती आवा न्हायती, त्ये लइ पुन्य-
वान् आन् भाग्यवान् बी माझ्या संगटचा हो सटव्या
पगा-गुतला कां न्हाइ त्येचा जीव कारभारनीत-दिसरं
आवा असावी तर यकादी तरनीमान फटाकडी व्हावी
ह्या सटव्याची आवा बरीक हाय तशीच ग्वाड--

(२३)

सटव्या घगमंदी ग्येला कीं तिचा मुखडा पगुनशान
आकशी गार व्हतुंया--दमुनशान् आला तर पाय काय
चेपती, पानि काय पिण्यापाई गार देतो, शेनी किती
नाहीं तर आमचें खतरुड व्हतना-मेली दमुनशान
बेस झालें न्हाइ तर या पिण्याच्या आंगावर मांस
राखलें नसतें इबलस मांस-यंवर आमचें खतरुड.

पद (या रानां मध्ये वस्ति)

अस्तुरि नव्हती डाकिन व्हेतो जन्मु जन्मिची वैरिनी
हो ॥

पंधरा रुपयाचें लुगदं व्हत तरि येत नव्हतं तिच्या
मनालाहो ॥

पांच रुपयांची चोळी घेतालि तरि नवती तिस पसंत
हो ॥

दळण मोलानं देत व्हतो तरि इळवर भाकर नव्हती
हो ॥

वायकूचा मुखडा पगुनशान लाजत व्हेतं घुवड हो ॥

अशी वायकू वाचुनशानी काय सूस या पिण्यास हो ॥

आनां बिगि बिगि जंगला मंदीच जावं.

(पिण्या जातो)

DBA000010722MAR

प्रवेश पांचवा.

स्थळ—(घोर अरण्य)

(राजा पुष्पसेन शास्त्रहीन असा प्रवेश करतो)

पुष्पसेन—याच मार्गावर त्याच वृक्षाखाली बसलों असतां माझ्या बाळाला बाघांनां ओढून नेलं त्यावेळची आठवण माली कीं, आंगावर शाहारे उभे राहनात. हल्लीं देखील मामी फारच भयंकर स्थिति माली आहे. हुजरे चुकले; मीही रस्ता चुकून बटकलों. जवळ शास्त्र कांहीं नाहीं. भुजंभराय मी तेथें नाहीं सणून परत नगरांत जाईल. (इकडे तिकडे पाहून) भगव केवढाले हें गगन चुंबित वृक्ष ! जणुं काय ते आकाशांत जाण्याचे मार्गच. वा ठिकाणीं दिवसा सूर्य किरण दृष्टीस पडणें कठिणच. हे बायो, रानांत सांपडलेल्या मजसारख्या प्रवाशांनां कां त्रास देतोस ? ही काळेखीं रात्र आपल्या किर् आवाजानं माझें हृदय दडपीत आहे. वा मेघा, या तुझ्या पटलखालीं सर्वांस आनंद देणारा जो चंद्र, तो लपून बसला आहे त्याला तूं कशाला आपल्याजवळ धारा देतोस ? सोड, सोड, त्याला लोंकर.

पद (कंकण चोहिकडे)

यामिनि यामिनि मे प्रतिपाया । भिवविसि मजला
कां दाबुनिया ॥ ध्रु ॥ अंबरवासी चपले बाई आवरि
तव गढगढण्यासीया ॥ १ ॥ दुःखामार्धिं सुख किंचित
गमते बसालें आपदे दारिं लपुनीया ॥ २ ॥

माझा बाल ज्या प्रमाणं वाघाचं भक्ष्य बनला, त्या प्रमाणं तर माझी स्थिति होणार नाहीना ? या शिकारीच्या नादानं माझं किति तारि नुकसान झालं, किति तरी वेळ मला पश्चाताप झाला, पण माझं आहे तें कायमच, अरे पण हें काय ?—

पद (किति कपटि अससि)

मम बाप नयन हा लबुनी ॥ १ ॥ दुश्चिन्हांतें सुचवी,
धिंवसा मनसा धरि या न गणि ॥ १ ॥ पाषाणासम
कठिण होइ तू किंतु सकल दे त्यजुनि ॥ २ ॥ दुश्चि-
न्हांतें देई पाठवळ कुणवसन-धर रजनि ॥ ३ ॥

(पुष्पमेन जातो)

(पिण्या प्रवेश करितो)

पिण्या—अव-व-व-व-व !! काय इचिभन हा काळूस.
हथ वाट बी उमगना. नग नग नग नग हो आतां
चालनं, ते गंगाला सोडावनं, आनू तें सोनं, आनू
सटन्याचं विंगि विंगि येनं. ओ मुग्दाडिचा मस्ति विंगि
येतो, हं आलूच, न्हो झोर, असं झंगाला आनू
आजुनपारची आला न्हाइ. तका मला वाटतया, कीं,
झान आवा पोर संगट वेवुनशानू हांकळा बास्या.
येनं मारलीया मला हंग येतो अनूनशानू याप, आन
इतका बाडुळ वाट पगतुया पन तकडच झालाया
गटाप काय इचिभन चमकनार हाय ? या दुजगेसंदी

खरं बोलणार छै लइ कवाचित्. समदी दुनया लबाडा-
ची मालीया. न्हाइ तर त्येची ती फटाकडी आवा
झंगाली असल, नका जाऊ झनुनशान, आन हो
मरद बसला असल तथच गुंग व्हवुनशान बरं, यइल
तथा येळ. तवर या जंगलामंदी हकड तकड पगाव
कांहीं तरी. राजसाहन हथ असन लइ असक.
त्येच्या शिकारीच्या रानाचा होच रस्ता हाय, आन
ती वाट बी मला ठाव हाय.; पन् अजू चंद्रोदय
व्हइना. चांद वर येस्तोर हतच हुकली उलिशि ध्येवी.

(पिण्या निजतो)

(हंपराज प्रवेश करतो)

हंसराज-मेवकांनीं सांगितल्याप्रमाणं हें रान आहे खरं
भयंकर ! पण या ठिकाणीं महाराज कुठें सांपडणार !
या वेळेस ही काळेखी रात्र फार घातुक आहे.
लौकर चंद्रोदय होईल तर बरं होईल. चंद्रोदय होई-
पर्यंत कुठच्यातरी झाडाखालीं बसावं. (हंसराज जाता)

(पुष्पसेन प्रवेश करतो).

पुष्पसेन-आतां, इतक्यांत मनुष्याच्या चाहुलीचा भास
झाला असं वाटतं या भयंकर अरण्यांत माझ्याच-
सारखे मार्ग चुकले कोणी अमतील विचारे. चंद्रोदय
होईपर्यंत कुठ तरी झाडाखाली बसावं. (मार्ग शोधत
निघून जातो)

(સટવ્યા પ્રવેશ કરતો)

સટવ્યા—આ-ર-ર-ર-ર કાચ હા કુટ્ટ કાકુલ વાટ વી
 ઉનગના હથં —પિન્ચા ઘંગાલા. યાચ વાટનં નીટ સમૂર
 યાચચં, પન વાટચ ઉમગના આન્ યાયાવં કસં ?—
 (ફીલ યાલનો, વ ત્રકમક ફાડો) (દૂર કોણાઝ
 પાહિચસં કરૂન) પિન્ચા, આલુરં આલું. વડચ
 દમવર લેકા. ઉમા જ્ઞાગિલ કાં ન્હાઈ.

(પિન્ચા ઝોપેતૂન ઉઠતો)

પિન્ચા—ઈચ્યા મનીચામી સટવ્યા વસવ અજૂન યેતુયા.

સટવ્યા—આલંના પિન્ચા

પિન્ચા—સટવ્યા, મલા વાટનં તું આતાં ન્હાઈ યેત.

સટવ્યા—પિન્ચા, અસં કર્ધી ન્હાઈલ કાં ? આર લાનપન-
 પામન તમી આમી લંગુટ મૈતર, આન્ ઘો સટવ્યા પેન
 વક્તી દગા દિઈલ ન્હય ?

પિન્ચા—વડચ હથં ઉમ રાહા. તે તથં કુનિ માનુસ દિસતં
 યા કાર ? (ફકડે તિકડે ફિરતાત)

સટવ્યા—કવાન તરી નિજલ્યાવાની દિસતયા સ્વરં.

(પુત્રરાજ પુટે વ માગાહુન હંસરાજ અસે યેતાત.)

પિન્ચા—હો પમ લેકા ઘાવલી સિકાર. (સટવ્યાસ આં-
 વઠનાં).

સટવ્યા—ઈ કાંદિચ્યા, અર મી ના તો.

पुष्पसेन—घटकाभर या झाडाखालीच बसून विश्रांती घ्यावी
(पुष्पसेन खाली बसतो.)

पिण्या—अर इच्या भन सटव्या ते पग कोन बसल्या,
चल चल चल हान, उडव,

(पिण्या व सटव्या तरवार उगऱून राजाजवळ येतात
व मागाहून हंटराज येतो)

सटव्या—ए मानसा, कुनिकडे चालला हाइस ?

पुष्पसेन—बाबांनो, मी वाट चुकून कुणीकडे आलों, हें
माझे मलाच समजत नाही. तुमच्या या भयंकर आ-
कृतिवरून तुम्ही दगेडेपोर आहांत हें मी जाणतो,
पण माझ्याजवळ या वस्त्राशवाय कांहीं नाही.

सटव्या—अर तुझी कांचळण नग आन पैका ची नग.
आमी तुस्नां टार मारनार.

पुष्पसेन—बाबांनो—

पद (नच भौख्य मजला)

कां चालवीतां अशनी । वाया मजवर या विपिनीं ॥
धृ ॥ दोष नाहिं मम कांहीं करितां विननी या चरणीं
मदथ करुनी नच निर्वाणीं मज या सोडोनी ॥ ॥

बाबांनो, मी जयपूर नगरचा राजा आहे. शिकारीस
आलों असतां रस्ता चुकून कुणीकडे आलों, हें
मला कळत नाही. माझ्या नगराचे वाट दाखवून

(२९) .

मला नगांगंत पोहोचवक्यास मी तुझाला चांगले
इनाम देईन.

सटव्या-गय डोको ठेव लेका.

पिच्या-अरे, डंकती घाई कां ? ए मानसा, तें काय चो
चालणार न्हाई. आमी तुम्ही मारनार.

पुष्पसेन-बाबांनो, तुझी मला मारणारच तर अतःकाळी
परमेश्वराचें नांव तरी घेवूं द्या.

पिच्या-हं घे परमेश्वराचें नांव. आमी बुलिसा दम खातो.

पुष्पसेन-हे परमेश्वरा, माझा काहीं अपराध नमना हे
दुष्ट मला मागीत आहेत. त्यांत तुचा न्याय वाटतो
का ? हे अण्ण्यांतोळ देवतांनो, तुमच्या देखत हा
अन्याय चालला असतां तो तुझाला स्वयंतो तरी कसा
असा मी कौणता अपराध केला आहे ?

पद (क्या मोहाय)

प्रभो असा कां प्रसंग मजवरी ॥ १४ ॥ मी यांचा अ-
पराध असा कां केला आहे पाहि. कांहि तरि ॥ १ ॥
बेलहाळी ऐकुनि मम निधना जाइल बुहुनी शोक
सागारें ॥ २ ॥

माझ्या मरणाचें वृत्त ऐकल्यावर, माझी प्रिया गाई
सारखा हंबरडा फाटून सवे वस्त्रांचा त्याग करून
क्या प्रवासाहून कौणताही प्रवासी मावारा आला

नाहीं, अशा प्रवासाला निघून आईल. मित्रे, तुम्ही व
माझी ती शेवटची भेट असेल, असं स्वप्नी तरी आलं
होतं कां?

पिण्या-अर, आटपला कां न्हाई तुम्हा परमेशुर !

पुष्पसेन-बाबांनो, मी आतां मरण्याला तयार आहे.

पद (पातक महिषर)

कामारि प्रभुवर वंदीत पाय ॥ धृ ॥

अधमाधम हे मज मारीती घोर बर्नी या हाय ॥१॥

करुणा तव अंतरिची कैसी लोपुनि या सणि जाय

॥२॥ हिमांशु-धरणा गौरीरमणा मृत्युंजय शिवराय ॥

३ ॥ (मान पुढें करतो) हं. चालूं घा.

(पिण्या व सटण्या लोटांगण घालतात व हंसराज ही
मुमरा करून दूर उभा राहतो. चकमक माडून उजेड
करितात.)

पुष्पसेन-अरे हा वेळपर्यंत तुम्ही मला मारायला नगर
साज होता आणि आतां मला लोटांगण घालून महाराज
सजतां! आहे काय हा चमत्कार !!

हंसराज-महाराज ने, एकनिष्ठ ते एकनिष्ठ. हे
जातीचे मांग अमून यांच्या ठायीं जी स्वामिनिष्ठा
आहे ती फारच यांच्यांच्या ठायीं आहे. मी आपला
तेवढा हंसराज आहे. आपणांवर नुकताच जो भयंकर

प्रसंग गुदरला होता, त्याचा कारण आपले प्रपान
 सत्कारात होत. वीरबाहूचा दरबारांत होत असलेला
 उत्कर्ष सहन न होवून त्याला राजगडच्या मर्याद
 किल्ल्यावर बंदीत ठेवून त्या मांगांची आपल्याला
 मारण्याकडे योजना झाली होती. या सर्व कृत्याला
 आपल्या दरबारांतील वृद्ध पुष्पराज यांचे पूर्ण पाठबळ
 आहे. या वेळीं नगरांत जाणं फार चोक्याचं आहे.
 आपण हा वेष टाकून अन्य वेषानं कुठं तरी दुरू
 रहावं असं मला वाटतं. चंद्रोदय होण्याचा समय
 अगदीं जवळ येत चालला आहे. चंद्रोदय झाल्यावर
 हा मर्याद मार्ग सोडून चांगल्या रस्त्याला लागूं.

पिन्या-साराज, आमी बी तुमच्या संगुट येनार.

पुष्पसेन-अरे, तुमच्या बायका मुजांची काय वाट !

पिन्या-मस्ती बायक न्हई, प्वार न्हई. योकला मोटः
 या मटव्याला योक आवा, योक पांच्या, आनू योक
 पोरगी बी हाय, तीं समदीं नगरामंदी. नायतीं त्या
 मंगुज्याला हायतीं. आमाला ते शेर बी नग पगन
 आतां. आपल्या पायापय आपली चाकरी करूनशान
 न्हावूं.

पुष्पसेन-वरं, तुमच्या मनांत माझ्याबरोबर यायचं आहे
 रर खडा. पण मटव्या तूं ना आपल्या बायका मुलां
 कां, मला तर आतां असं वाटतं कीः—

(३२)

साकी

तापसि वेव अन्य प्रदेशीं गुप्तपणें हिंदावें ।

होइल अनुकूल काल समयें ज्या नगरासी परतावें ।

इच्छा ईशाची । नचले गति मुळें मनुजाची ॥ ६ ॥

अंक १ ला समाप्त.

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला

स्थळ — जयपूर नगरांतील एक मार्ग.

भुजंगराय—यांची काय काय कारस्थानं चाललेलीं असतात हे काहींच कळत नाही. महाराजांनीं शिकारिस जाताना मला पाठवून देण्याविषयी सांगतलं असून प्रधानजी मला भलतीकडेसच पाठवितात. (विचार करून) राजानेष्ट वीरबाहुच्या मनांत राजाला मारण्याविषयींचो कल्पना कधी तरी येईल का? अशक्य! अगदींच असंभवनीय !! बरं वीरबाहुच्या कैद करण्यासाठीं मला पाठविले असतां मागाहून पुष्पगजाकडे ती कामगिरी सोंपविण्यांत कोणता मतलब होता? यांत काहीं तरी कपट कारस्थान आहे हेंच खरं. (इकडे तिकडे पाहून) अरे, मी तर वीरबाहुच्या वाढ्याजवळच आलों. आतां मंजुन.पिणोशईला हा मजकूर कळवूं. नंतर कुठें जायाचें वगैरेचो विचार.

(३४)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ (जयपूर नगर)

(मंजुभाविणो महालात तोंडांनै खालील गाणें ह्मणत आहे
व हातानें विण-काम करीत आहे असा
पडदा उघडतो,)

पद (नायकांच्या गाण्याचे चालीवर)

भंगिलें धनुष्य श्रीरामें वरिलें मला । वनिं आलों
उभयतां वाई । कांचनी मृग पाहिला ॥ १ ॥ मनिं वाटे
मृग चुकला मे कांचोळिला । पुरवावि हांस ही माझी
मम वचनीं राघव गेला ॥ १ ॥ दुर्वाक्य धरुनि मनिं
छळिल भाऊजिशीं । हें पाप साजणि मी अंगीं । भोगितें
दिवसानिशीं ॥ ३ ॥ मुद्रिके राम टाकून आलिस तूं
कशी । हा वृतांत सांग मज वाई । सोडीं मॉन्य बोल
तूं मशीं ॥ ४ ॥

परवां लढाईहून येणं झालं नाही तोंच पुन्हां लढाईला
जाणं झालं. नेहमी कसल्या लढाया होतात.

पद (नायकांच्या चालीवर गाण्याचे)

पारिजातका निमित्त भामा रुमली श्रीहरिवरी । विला
ग समजावी नानापरी ॥ गुंफुनिया निज हस्तें वेणी
काजळ कुंकू करी । ल्यावया अलंकार परोपरी ॥

(इतक्यात भुजंगराय प्रवेश करतो)

मंजुभाषिणी—या भुजंगराय, तुम्ही लढाईवर गेला होता ना तिकडची प्रकृति चांगली आहे ना ?

भुजंगराय—कसची लढाई न कसची प्रकृति ! दुर्दैव तुमचे न आमचे.

मंजु०—काय झणतां हे ! नाट स्पष्ट सांगा कायते तिकडे जबर जखम नाहीना झाली ?

भुजंग०—या हतभाग्याच्या कपाळां हे वाईट अतो वाईट वृत्त सांगण्याने आल ! वाई गेला, प्रजेने पालन करणारा नाहीसा झाला आपल्या राजाधिराज पुष्पसैन महाराजाचा आपणू सर्दीस कायमचा वियोग झाला.

मंजु०—काय झणतां तरी काय हे तुम्हा ?

भुजंग०—महाराज अरण्यांत शिकारीस गेले आहेत ही संधी पाहून या दृष्ट प्रधानाने त्यांना मारण्याकरिता कांहीं चांदाळांची योजना केली आहे ही पकी बातमी मला कळली आहे. आपल्या पतीची योजना राजगडच्या भयंकर किल्लाबाबरील तुरुंगांत झाली आहे. लढाई कसची न काय कसचे ! सर्व अंदाधुंदीचा कारभार ! राजगडचा किल्ला तर इतका भयंकर आहे की—

मंजु०—पुरे पुरे आतां ती सर्व हकिकत—भुजंगराय, तुम्ही आतां ताबडतोब अरण्यांत जावून कराना तेवढा तपास. महाराज खरोखरच मारले गेले की काय,

त्यानां माण्यांत याचा काय हेतू वगैरे गोष्टीचा तपास
गुप्तपणानं करा अं : आतां राजगडाला जाण्याचा
माझा विचार आहे.

भुजंग०—वरं, मी आतां आपली रजा घेतों.

(भुजंगराय जाता) .

मंजु०—प्राणनाथा, आपली मुक्तता करण्यासाठीं मी निघा-
लेच. (थांबून) पुष्पावतीला ही हकीकत कळवू
कशी ? ऐकल्यावर तिची काय स्थिती होईल ? काय
मेला उलट्या काळजाचा ! मागच्या लढाईत जय प्राप्त
झाला हें सहन न होवून वंदांत ठाकण्याची युक्ती यानं
काढली दुसरं काय (खलराय प्रवेश करतो)
(कपाळ्यास ओक्या घालून स्वतःशीं) कशाला आला
कोण जाण. मेक्या तुम्हा सत्यानास होवो. (उघड)
प्रधानजी लढाई कडली कांहीं खबर कळली कां ?

खलराय—तिकडची खबर ! वीरबाहू विजयी होवून परत
येणार हें ठरलेलेंच.

मंजु०—खरंच कारागृहांतील हे कणाचरोवर घाललेल्या
लढाईत खरोखरच ते विजयी होवून येणार.

खल०—(स्वगत) इतक्यांतच ही बातमी इला कशी
कळली ! (उघड) तसं झाल्याचं मला देखील कळत
आहे पण तला—

मंजु०—मला काय ?

खल०—शत्रूनी कपट करून बाला कैद करून ठेवलं
त्याला माझा नाइलाज आहे.

मंजु०—हो. शत्रूनी त्यांना कैदेत घातलं ही गोष्ट खरी
आहे. पण हे शत्रू कोण ? तुम्ही स्वतःचना—तुम्हीच
त्यांना बंदीत टाकलं तेव्हा तुम्ही मुक्तीला कशी कराल
आणि इतक्या कपट यकृत्या रचून जो हा व्यूह
आरंभला तो त्यांना सोडण्यासाठी की काय ?

खल०—वर तमं कां होईना ? मी कैदेत ठेवलं. कैदेत
ठेवण्याचं जमं माझ्या हातांत होतं त्याप्रमाणेच
त्याला मुक्त करण्याचं ही माझ्याच हातांत आहे.
ती त्याची मुक्तीला होण्यास एक तोड आहे.

मंजु०—नांगा पाहू कोणती ती.

खल०—

पद (नग किं तनुनि)

अदय, मदन-पूततेस, ताप देइ, तू करी ॥ धृ० ॥
दर्पक-वारीण छळिनी ।

मंजु०—

दुःख तव रसना ती । गळी, जिभेस आवरी ॥ १ ॥

खल०—

इरण त्रास सुंदरांगि । मम करि हा बळभांगि
तनु मम अति मदन छळणि त्रासली खरी ॥ २ ॥

मंजु०—हीचना तुझी तोड. पातिव्रत्याचा भंग करून जग
भर दुष्कृतींचा डंका मिरविण्याबेक्षां प्राणनाथ जन्मभर
काराण्हात राहिले तरी हरकत नाही. अरे चांडोकी.

सल०—वाटेळ तें मोल. चांडाळ ह्यण, मांग ह्यण, वाटेळ
ते ह्यण मला त्याचं कांहाच दुःख नाही. माझं सगळं
मुख तुझ्याजवळ गुंतून पडलं आहे.

पद (ताल दादरा.)

मजसि जगिं जरी सखे तुरे तनूस तदिय सौख्य अं-
तरे ॥ धृ ॥ अशन जवन यान पान । सौख्य असुख
जीव मरण । विपिन सदन सम समान गमत या खरें
॥ १ ॥ प्रेमांजुस त्यजुनि त्वदिय । मीन रुपिं मदिय
हृदय लवभरि तरि धरिल शांति कां बरें ॥ २ ॥

मंजु०—अरे निर्लजा, कांहीं लाज धर

पद (भूढमते तूं पावराशी)

नीच नरा या दीन स्त्रीला । लाज जरा, कां छळिशि
खरा, धरि या मनाला ॥ ठेवुनिया बंधनी पतीला ।
पाहुनि येशी मंदिरि कुटिला एकलीला ॥ चांवायाची
आम तुजला । रंका, तूं जरि असेल तरि करि पळा-
यनाला ॥ १ ॥

सल०—

पद (मेरा गमका तराना)

मम मानस हरणी सौंदर्य-स्वाणी मंजुभाषिणी । तव
नाम स्मरणी कुंजर-समगमनी चित्त हारिणी ॥ धृ ॥
गुगलों मनीं, निकट येवुनी मन्मनमोहिनी । तोषिव
सुकलों, तुजला विनितों, लागुनिया जपणी । मशिं
हास्या करानी प्रेमा दावोनी बोल मोहिनी ॥ १ ॥

मंजु०—

पद (तक्रदोर हमारि)

जळो गळोत कर गळोत जीभ पतन हो । रडो रडोच
मोड पडो विकल विकल हो ॥ धृ ॥ तूर्ण पूर्ण, नास
निरय तुजभि प्राप्त हो । वयुसि व्रण पडोत अतिं तुज
न सौख्य हो ॥ १ ॥

खल०—माझ्या लगण्याप्रमाणं वागलीस तर वीरवाहू
जिवंत राहून त्याची मुक्तता होईल ; पण तूं जर असा
माझा धिःकार केलास तर तुम्ही सौभाग्य इमारत दासळा
यला एक क्षणही लागणार नाही.

मंजु०—हं एवढंचना. त्यांची निंदाकर, जांना हाळ हाळ
करून मार, यांच्या जीविना विषयी वाटेल ती भीती
मला वाळ त्याला मी मुळीच जुमानत नाही. माझ्या
अंगाला स्पर्श केलास की प्राणाला मुकलासच. अरे
पतीची कागवृहांतून मुक्तता होण्यासाठी ज्याला हा
देह प्रथम सर्वस्वी अर्पण केला त्या देहाला दुस-

त्याचा स्पर्श होवू देवून त्याज्य गोष्टीचा अंगिकार करून जिवंत सहण्यापेक्षां व या जगांत अपमानकारक प्रसंग पाहण्यापेक्षां पतीची जी दशा होईल तीच उत्तम असें मी समजते. जा, त्याचे वाटेल तें हाल कर. माझ्या सौभाग्य-इमारतीस तूं ठांसळणार होय. यांम तुझ्याच रक्तीची अगोदर ठांसळून टाकते-पण नको-विनाकारण तुझ्या रक्ताचा या हाताला विटाळ होईल जा, आलास तसा मुकाट्यानें जा.

खल०.—मंजुषाविणी, तूं किती अविचार करित आहेस याचा विचार कर. या वेळेस मर मी काहीं मनांत आणलं तर येईल कां कोणी तुला सोडवायला.

मंजु०.—मला सोडवायला यायला दुसरं कुणां नको. माझी मी खंबीर आहे. (आंत जावून खंबीर भाणते) ये ये जवळ ये-चांडाळा—

पद (वृथा जन्मुनी मजासे)

सिद्ध तूं होसि करण्यासि कां पाष हें । कज्जलासय तुझे मुख करी हें ॥ दुरि, धरी अंतरीं लाज कांहीं, मला । एकली पाहुनी छलिसि कांरे ॥ निकट येतील जरि निर्भये जंभिये । करिन प्राणांत मी समज मारि हें ॥ १ ॥

(जंभिया उगारते व मारावयास धांवते इतक्यांत)

(४१)

खलाराय धांदलीनें पळून जातो), मेल्या, पळून
गेलास हाणून वांचलास. कायवाई भयंकर कृत्य हे !
मेल्याला कुठ्या निपट बोललें पण कांहीं लाज !
(विचार करून) राजगडच्या किल्यावर जाण्याचा
मी विचार केला पण मी एकटी कशी जाणार तिथे—
या कामीं पुष्पावतीचा विचार घ्यावा हेंच बरें

पद (सुंदर रमणीचा)

जगदंबे मजला । बल दे कांत-मोचनाला ॥ ५० ॥
वीरासम दे धैर्य, कार्य हें हुस्कर, पूर्णपणें । तडिला
नेई कामिनि छळिल्या नगरों हुस्मानें । कां नच
कांय न ये तुजला ॥ १ ॥ (जाते)

(पडदा पडतो)

प्रवेश तिसरा.

स्थळ—(मांदारवन)

विभांडक-पुष्करा, तूं कोणकोणतीं फुले वेंचलीस पाहूं ?
पुष्कर-हीं बघ—

पद (तुजे मेरी कसम)

मुड धवल वर्ण मृदु गुलाब विकसित कमळें ॥ ५० ॥
मोगरा जाइ बकुलीचीं गिरिवरी विल्वपत्रें आणा-
यासी चला जावुं या सगळे ॥ १ ॥

दालभ्य-अरे आमचे पाय आतां दुखायला लागले.

पुष्कर-वरं तुही इथं बसा मी आतां फुलं व बिल्व घे-
वून येतो. (जातो)

दालभ्य-विभांडका, पोर फारच चपळ; घटकाभर पाय
ठिकाणावर नाही. हो, बरी आठवण झाली. आतां
लौकरच आपणाला सुटी मिळणार आहे तेव्हां तू
आईमापाला भेटायला येशील कां ! मी जाणार आहे.
म्हणून विचारतो.

विभांडक-मला या पुष्कराशिवाय चैन नाही पडायचं,

दालभ्य-अरे पण तो कुठं इथं राहणार आहे तो नाही.
कां आपल्या बरी जाणार !

विभांडक-दालभ्या नुला याचा जन्मवृत्तांत माहीत नाही
असं वाटतं. आपले गुरुजी एक दिवस स्नानासाठीं
पुष्करतीर्थावर गेले होते. परत येत असतां एक वाघ
या पोराला तोंडांत घरून पळत चालला होता असें
गुरुजीनीं पाहिले, त्यांनीं मोठ्याने ओरडून गोंगाट
केला त्यासरसी वाघ मुलाला ठेवून पळून गेला. नंतर
गुरुजीनीं याला आश्रमांत आणून याचे लालन पालन
केलं; हा त्या पुष्कर तीर्थाजवळ सांपडला खणूनच
याचं नांव पुष्कर असं ठेविलं आहे.

दालभ्य-याला आपल्यासारखा वेद कां नाही
सिकविला !

विभांडक-अरे हा जसजसा मोठा होत चालला तसंतसे
याचे क्षात्र कुलास योग्य असे गुण समजू लागले.
गुरुजीची हा क्षात्र विजाचाच अहि अशी खात्री मा-
न्यावरून त्यांनी याला धनुर्विद्या शिकवण्यास आ-
रंभ केला.

दालभ्य-तो पहा फुलं घेऊन पळत येत आहे.

(पुष्कर हातांत फुलें आहेत असा धावंत प्रवेश करतो)

पद

दिनकर माध्यान्हा । आला बहु झालीं कुसुमें गृहि
जावूं सत्वर ॥ धृ ॥ ' यावें मुलांनों झणिं गुरुनीं
कथिलें वच विस्मरलें मनीं कोपले असतिल फार ।
विलंब होइल-शिव पूजेला गुरुजीच्या आजि फार
झणुनी या या जावूं सदना झडकर ॥ ? ॥

(निघे जातात)

प्रवेश चौथा.

स्थळ-(जयपूरनगर)

पुष्पावती व दासी बसल्या आहेत असा पडदा
उचवतो.)

पुष्पावती-आजपर्यंत शिकारीला किती तरी वेळ जाण
झालं पण असं विपरीत कधीच झालं नव्हतं.

या शिकारीच्या नादानं थोडंकां अनहित झालं पण
सोडून देणं होईल तर शपथ—

(मंजुभाषिणी खालील पद म्हणत प्रवेश करते).

मंजुभाषिणी:-

पद (सवाई शिकंदर)

उवगुनि त्रासा वाटे मनसा घ्यावा कीं हा जीव ।
गांजियला अति नारी मज ये देवा कां नच कीव ॥
खळ नरि-मांदिरि शिरती लज्जा सोडोनाया ती ।
मगध देवता अंध जहाली फार गमे भीती ॥ पुंड
बद्द हे वंड करीती दचक नसे यांना । अक्षम आतां
वाली कोणी नाही युवतींना ॥ १ ॥

पुण्यावती-अग स्पष्ट कायनें सांग-बैस इथं अगोदर—

मंजू०-माझं कपाळ सांगू तुला. अग दुःकृत्याचे प्रचंड

• हीग घालून नाचत आहेत, त्या मेऱ्याच्या नांवाचा
विटाळ देखील नको माझ्या जिभेला.

पुण्या०-आपल्या प्रधानजीवर ही लाखोली असेल.

मंजू०-हां हो तोंच चांडाळ वरं—

पद (पडतां वेणू रव कानी)

बसलें असतां मी सदनीं । कपटी येई त्या स्थानीं ।
प्रथम बंदे मज सहचनीं । नंतर बोले त्या मंदनीं ॥
सर्तनिलें त्या त्याचक्षणीं । लज्जा कंजुक सोडानी ॥

संपर्कस्तव येई पुढती । काढियली मी पतिसदसी ।
मागें मागें मी सरुनी । जाई लागे तो चरणों ॥ १ ॥

मेला पळून गेलाग नाहीतर तिथंच त्याचा मोला
केला असतां.

पुष्पा०—सखे तुझ्याप्रमाणेच माझ्यावरही प्रसंग आला
होता परंतु माझे भाग्य सणून मी त्या चांडाळाच्या
हातून सुटले.

मंजु०—कैदेत ठेवले आहे त्यांना राजगडावर आणिक मी
•काय सांगू—सखे तूं आकाश पाताळ एक करून
सोडशाल.

पुष्पा०—तिकडच्या जिवाला कांहीं अपायचिपय तर
नाहींना झाला ?

मंजु०—

पद (दुःसद स्थिति)

नृपती सुपरम भुवर्नी सौख्ये आहे कथुं मी काय ।
दर्शन आज्ञावाय । कारण आहे खळ खलराय ॥
॥ ४० ॥ श्वपचा कडुनी धरणीधीशा । मारविलेंसे
धरिलि कुआशा । राज्यासन मिळण्यातें वधिलें भूषा
कथुं मी काय ॥ १ ॥

(पुष्पावती मूर्च्छित होते व मंजुषापिणी तीस वारा
वाहत.)

पुष्पा०—

पद (मदिय जनक)

माय स्वर्गी जाति कसे मजसि टाकुनी । वांसु-
निया सार्थक जगि काय ! पापिणी ॥ धृ० ॥ व्या-
घ्राने नेले वनि बाळ तान्हुलें । पूर्वजन्मि पातक
मो बहुत करियलें । लग्णनि ईश पाप-फळें देई
धाडुनी ॥ १ ॥

माणनाथो या दासीवर रागायून एकटेचहो कां गेला ?
दम धरा, मीही येते तुमच्या बरोबर. अरे चांडळ्या
प्रधाना कायरे ही तुझी अवाट करणी !

मंजू०—

पद (रामकरीं जरे) •

गिडुनी टाकी या दुःखातें । आवरिं आतां या
शोकातें । भाळीं लिहिलें जें ते नियतें । टळवत
ना विधिला ॥ १ ॥ वादि वादि करूं त्या दुष्टातें ।
छाळिलें ज्यानें आपल्या पतितें । धरि मानासि
सख्ये धैर्यातें । खल-सूडा घ्याया ॥ २ ॥

पुष्पा०—सूड घेवून आतां काय करायचय मीच त्यांच्या
भेटीला जांनें सणनें झालं—

(पुष्पावती आंगठी तोंडांत घालते इतक्यांत मंजू-
माषिणी हात धरते)

मंजू०—गडे हें काय करते आहेस तूं ? सोड—

पद (हरिलें मन्मन तव)

करूनीया मे निज-हत्येतें । करिशी कां तूं या दुरि
जातें । आंवरोनि धरि या सोकातें । दाविल ईश
मुवासर तूतें ॥ धृ० ॥

मुष्पा०—

तोडियलें सौभाग्य तरुतें । व्यर्थ मार मम या
धरणीतें । पाहिन स्वर्गीं यी सुदिनातें । बांचुनि
काय जर्गीं फळ मातें ॥ १ ॥

(हंसराज प्रवेश करतो)

हंसराज—आपल्या परवानगोशिवाय मी आंत आलों
याचढल आपण मला क्षमा कराळ अशी आशा आहे
या एकंदर निन्हांवरून मी एक क्षणभर जर उशारा
आलो असतां तर भयंकर प्रसंग गुदरला असतां; व
ही अशी वेळ येणार हें मी कळून चुकलों होतो राजे-
साहेबांच्या मृत्यूची वानमी असणः स्वर्गी होती परंतु
परमेश्वराच्या कृपेनें व आपल्या पातिस्रत्य प्रमावानें
त्यांना सुरक्षित ठेवले आहे. ते हल्ली वेपानर करून
फिरत आहेत.

मुष्पा०—(त्याला आपल्या गरूडांतली द्वार देवून) हे
व्या तुम्हाला वसास आज तुम्हा मोठी आनंदाची
वार्ता सांगितलीत.

म०-स्वामीदेवदत्त बलिस वेषं हे आमचं कर्तव्य
नाहीं. महाराजांची प्रामाणिक पणानं चाकरी बजा
वणं हांच आमची खरी कर्तव्यता व स्वामीची आज्ञा
मरिच चाकरावर पूर्ण ठावट छे आणि विश्वास हेन
आमचं इनाम. स्वामीचा जीव तो आमचा जीव
स्वामीच्या सेवेतच आदाला धन्यता वा. ते. जे
पर्यंत धन्याजवळ विपुलता आहे तो पर्यंत त्याची
चाकरी बजावणं व हीन काली त्यास विमरुन जाण
ही सेवकाची लक्ष्मं नव्हत. स्वतःच्या प्राणाची
पर्यं न करितां धन्याच्या केसाचाही धडा न लग्न
देण्याचा प्रयत्न करता तोच खरा सेवका. धन्यापसून
वर्त्तमान मिळत अशी आशा न धरितां जो सेव
कतो तोच खरा मुग मेवक. ह्याचंच बाळकट्ट मल
पाजले असल्यामळ मी या बलिसाची मुळीच आज्ञा
करत नाहीं. मात्र कर्तव्य मी बजावले. यांत अविच
ते काहीच नाहीं. नगरांतल स्थिति जर पाहिली
तर ती फारच भयंकर आली आहे. ज्याप्रमाणे
एवाद्या अरण्याला वगवा लागतो त्याप्रमाणे या
खंदराच्याच्या कामाशामय वणव्याने सर्व नगराला वेढ
विश आहे. नगरांत कोणत्या मनुष्यावर केव्हां क
सत्य प्रसंग मंदरेल याचा नियम नाहीं. राजाचे वेळचे
हजार व विश्वासू सरदार बंदितान्यांत शोष्यते

ओमें सहन करून दिवस कंठीत बसले आहेत. नग-
रांत चोहोकडे गुप्त हेरांची गर्दी उडाली आहे. मी
वीरवाहूच्या हाताखालील सरदार असल्यामुळे मला
आतां या ठिकाणी जास्त वेळ राहाणं धोक्याचं आहे.
मी जातो आतां. वरचेवर येवून सर्व हे ठिकाण कळवीत
जाईन. (हंटराज जातो.)

मंजु०—आहाहा ! सखे किती हा आनंदाचा दिवस !!
आतां किनई इथ राहणं अगदी उपयोगी नाहीं मी
सणते—

पद (निज अर्भकासी)

नृप शोधनामी जावूं सखये बंधनीं क्षणीं । मम का-
तासी भेटण्यासी राजगाडें क्षणीं ॥ धृ० ॥ स्वंती
होतिल स्मरण होवुनी हतभागीचें या । बसले अस-
तिल उपाय नाहीं वंदीं क्षणुभीया । गुजनास घावा
साच आतां नाहिं जगिं कुणी ॥ १ ॥

पुष्पा०—माझ्याही मनांत तेंच आहे. वेप्रांतर करून
कुठंतरी जायाचें मग राजगडावरच जावूं सणने
मालें पण—

मंजु०—

पद (सफलेच्छा ती करिन)

उदंड पुंडा देइन दंडा । मस्त अरीच्या मोंडिन

गंडा । हारिन पतिच्या जागुने गंडा । निश्चय मन्म-
जसीं । माला । नृप-कुळ-सूडा घेइन मोढा घाली
नव यासी ॥

तू हा गोसाव्याचा वेप वे मी पुरुष वेप धारण करते.
पुण्या०—जा, त्या पत्नीकडच्या दालनांत पुरुष वेप आ-
हेत त्यापैकी एक वे.

(गोसाव्याची कत्ते धारण करतें)

पद (या निपिर्नाची किति)

यतिसम कैशि कफणि शोभा ही । देख नवाई
मलाही गमे । कुंडल भगवी वसन ही हीं । कम-
निय रमणिय तनुला हीं । ही यतिसम यति वनलें
मी । पादनमी । व्यसनतमी । श्री देवी तूं ने किंक-
रिसि सुखी त्या ठायीं ॥ १ ॥

(मंजुभाषिणी पुरुष वेपाने प्रवेश करते)

पुण्या०—व मंजु०—

पद (वंदे नैसुर वंदानेत)

अवे नापि पद अवला तव परि-पूर्ण करी । आशक
कायित ॥ धृ० ॥ जगदवे जय अष्टभुजे । स्मरणा करि
तव करुणा-पट धरि व्यसना करि हत ॥ १ ॥ नम
सुरक्षित राजगद्दी । संकट हारिणि । पथ तो जननी
नाही परिचित ॥ २ ॥

(पददा पडतो)

प्रवेश पांचवा.

स्थळ—(राजगड किल्ला)

(वीरबाहू तुरुंगांत बसला आहे असा पडदा उघडतो)

वीरबाहू—(स्वतःशी) काय ही माझी शोचनीय स्थिति ! राजाचा मी असा कोणता भयंकर मुन्हा केला आहे की त्या सार्थी मला हें शासन द्यालं आहे. वीरसेनाचा पराभव करून त्याला आपला मांडलिक वेलें हा तर अपराध नसेल ना ! पण यांत राजाचं कोणतं नुकसान झालं आहे ! याचदल जर कोणाला वाईट वाटलं तर तें माझ्या बरोबरीच्या सरदारांनाच [बांधून] हें कारण मात्र संभवनीय दिवतं. पण या न्यायी राज्यांत इतका अंधकार ! महागजन्मी आजपर्यंत एकनिष्ठपणानं चकरी बजावली त्याचदल तर हें प्राणश्रित नसेल ना ! तर मग एकनिष्ठतेला उत्तेजन देण्याची ही नवीनच पद्धत समजली पाहिजे एकनिष्ठाने वागणाऱ्यास अशा तऱ्हेची काससें मिळू लागल्यास एकनिष्ठा राजनिष्ठा हे शब्द कधी ऐकावयास देखील सांपडावयाचे नाहीत. व असं झालं म्हणजे स्वदेशाभिमानी, सूर व राजनिष्ठ अशा लोकांना हें नम्र सोडून दुसऱ्या एखाद्या नवीन जगांत राहण्यास नावं लागेल. ना

(१२)

सर्व गोष्टी कालगतीच्या वक्र दृष्टीमुळे हेत असतात
याचदल वाईट वाटून काय उपयोग. कालगते, पुरे
हा वांदिवास—

पद (स्मित वदनिहि)

मजवरि, करि तव चरणा । काला, ममना । न
कुटिल छळण हें होई सहन ॥ धृ० ॥ वक्रदृष्टि का
केली यावरि । कंठिपलें दिन कारागारी । दासा
वरिच्या कोपा आंवरि । कैलि दशा मम आशि,
करि करुणा ॥ १ ॥

(पुष्पावती गोसाव्याच्या वेषानें प्रवेश करते)

पुष्पा०—(स्वतःशीं) येथपर्यंत तर मजल मागले आतां या
वेषप्रमाणच भाषणाचा रोंख ठेवला पाहिजे (उघड.)

पद (आर्धी मन मुंडा मन मुंडा)

शंकर शिव बोला शिव भोज्या । नेईं लया दुरिताला
॥ धृ० ॥ वामदेव हर सांव सदाशिव पिनाकि नामें
असती । दर्विकरातें धारण करि शंकर शशिधर
त्या हाणती ॥ १ ॥ वसुधा कल्याणास्तव सर्वें
मस्तार्कि धरिली गंगा । घेईं गरा त्या नित्य स्मरा
जय त्रिविध-ताप-भयभंगा ॥ २ ॥

शंकर ! शंकर !! शंकर !!! (नवल जावून) ओ
मीरबाहू वर पहा, असा उद्दास का !

वीरबाहू-स्वामीमहाराज--

पद (आजवरो जनक)

दास नमी चरण तुम्ही वंश जगाला । चरण भेट
येनुनिया दिधलि कां मला ॥ ध० ॥ हतभागी नाम
तुम्हा विदित हें कसे ? । आला कां काय कार्य
पापि मी असे । सर्व कथा शीण तुम्हां व्यर्थ
जाहला ॥ १ ॥

या चांडाळासाठीं श्रम घेतलेत यानहल मी आपला
अत्यंत आभारा आहे. आपलं येणं कोटून मालं !

पुष्पा०-मी आजच जखपूर नगराहून आलों. तुम्हा
सारखा शूरसरदार निष्कारण नवीत पडला आहे हें
कळल्यावरून हकडे आलों.

वीरबाहू-जखपुराकडील सर्व ठीक आहेत !

पुष्पा०-

पद (तकदीर हमारि)

मगध प्रांत पुढं दुष्ट गांजिती अती । निघं कर्म आ-
घरताति वर्णु मी किती ॥ ध० ॥ वृक्षंस मनुज रा-
ज्यकारभार पाहती । यौषितांचि वैश्य दशा होतसे
अती । अवल पंड मनुज तुल्य जाहली स्थिती ॥ १ ॥

वीरबाहू-(दुःस्मिते) हायरे मगध प्रांत ! राजाच जर
असं अनीतीनं वागूं झगला तर मग काय करायचं ?

पुण्या०-या सर्व दैन्यावस्थेला राजा कारण आहे अशी मर तुम्ही समजूत असेल तर ती चुकीची आहे. महाराजावर केवढा प्रसंग ओढवला होता याची तुला कल्पनाही करतां यावयाची नाही. महाराज शिकारीला गेले असतां पाठीमागून मारेकऱ्यास पाठवून त्यांना ठार मारण्याचा बेत केला होता परंतु हंसराज नामक सरदारास हा गुप्त बेत कळल्यामुळे त्याने त्याचक्षणीं मारेकऱ्याचा पाठलाग करून महाराजास ओढविले. राजेसाहेब शिकारीला गेले ते चुकले अशी वार्ता सर्व नगरांत पसरवून दिली आहे. तुला इकडे लढाईच्या मिणानें पाठवून कैद करून ठेवले आहे. महाराज हल्लीं वेष्टांतर करून फिरत आहेत खलरायानें नगरांत धुमाकूळ मांडला आहे. नगरांतील सर्व लोक अमर्दी त्रासून गेले आहेत. विचाऱ्या पुष्पावतीवरही असाच एक भयंकर प्रसंग गुदरला होता. नगरांतील तरुण व सुंदर मुलींच्या आईबापांना व कित्येक सुंदर स्त्रियांच्या नवऱ्यांना दिवसादिवल्या भीति वाटत आहे.

पद (शबिकुली हरिशंद्र)

असुनी शूर वीर वीरा । पंद नरासब वतुनी शूरा
 योगीसि कां कारा ॥ मगधा तुजाविज नच थारा
 गाजी-कुमरा कां नूं येरा होसी हाजियारा ॥ उत्तरी

सुंधरा भारा । पराधीनता लहरी माजी बुढलासी
चतुरा ॥ भूरा राजनीति-चतुरा । दूर कराया धरा-
असौख्या घे करिं हतियेरा ॥ १ ॥

अरे, या खलारायाची या प्रांतावर चाललेली गांजगूक
वाहून कोणाच्या हृदयाला चरका बसणार नाही ? या
दुष्ट सरदारांनीं तुझावर पाडिजे तसा जुलूम करावा
तुमच्या बायकांच्या मंदिरांत शिरून वाढेल तसे बहकावे
तुमच्या राजाच्या राणीवर हात टाकण्यास तयार
व्हावं, आणि या सर्व गोष्टी तुझी निमुशपणे सहन
कराव्यात अं. अरे ज्यांच्या बाहुपराक्रमाचें सात्र-
तेज या प्रांतावर आजपर्यंत बमकळं ते तुमचे प्रतापी
पूर्वज तुमच्या स्मरणांतून पार गेले ! तुझी त्यांचे
वंशज हो तरी गोष्ट खरी कां ! रणवीर रावासारखे शूर
नरवीर आपल कर्तव्य पूर्णपणे बजावून स्वर्गी आनं-
दानं वास करीत आहेत आणि तुझी मात्र पंडाप्रमाणें
तुहंगांन आश्र दाळीत बसला आहांत. धिःकार !
धिःकार असो तुमच्या सारख्या शूर सरदाराळा !
जयदेवीमारुथ शूर राण्या जिवंत असत्या तर तुझो
त्यांचं दास्यत्व तरी पतकरिले असतं पण तशा शूर
स्त्रियाही जिवंत नाहींत गीरश्री, देशाभिमान व
राजनिष्ठा यांनीं नगरांतून पळ काढला आहे. नीती-
ची व सुविचाराची भ्यूनता पहल्यामुळ दुर्विचार व

अनीती यानीं तंगव्या झाडून धिंगाणा बालण्यास
मारंभ केरा व त्यांना कामवासनेनं व्यापलेलं मन
रुप रान मनपुराद धिंगाणा बालण्यास सांपडल्याः
त्या धांगडाधिंग्यांत पुष्पावती वगैरे स्त्रियांच्या पाति-
व्रत्यावर वाला आल्याशिवाय कसा गहील ?

वीरवाहू-अरेर हें वृत्त ऐकल्यापेक्षां मी मेलों असतो
तर काय वाईट झाले अपतं (आवेशानें)

पद (असा कोणरे मदन)

नृपति छळ-मूढ घेईन यतिराज । छळिन त्यासीं
जयें छाळेली नृपंभाज ॥ धृ० ॥ करिन गी व्रस्त
अरि असति ते प्रबल जरि । राखुती कांहीं निज-
द्वेष जन लाज ॥ सख घेवून करिं सर्व रिपु-गर्व हरि ।
करिन रण उतरण्या सकल रिपु माज ॥ १ ॥

मात्र माझी या ठिकाणाहून मुक्तता झाली पाहिजे.
पुष्पा०-आतां जयपुरास जावून तोच व्यवस्था करतो.
कांहीं काळजी करूं नकोस.

वीरवाहू-महाराज आरण जयपुरास जात आहां सगून
माझी विजंभी अहे.

पुष्पा०-काय बरं-

वीरवाहू-

पद (मित्रा मम जन्मकथा)

साधो मम वृत्त कथा जावुनी पुरी । कतिसी सांग
धीर धरुनि अंतरी ॥ धृ० ॥ राहि मुखें शोक कहीं
करि न मानिनी । कपट करुनि नीचांनीं मजसि बं-
धनीं । ठेविलें स्थाना या कैदियापरी ॥ १ ॥
ईशवर भार ठेवि रुदन नच करी । मत्तोधा येवुं
नको त्यजुनिया पुरी । स्वांतरिं धरि धैर्य सुदति
माणमुंदरी ॥ २ ॥

पुष्पा०-तुझ्या स्त्राला हें वर्तमान कळलें असून ती नग-
रांत नाही असा मला समजला आहे. मां जातो आतां.

(' शंकर स्त्राला ' हें पद म्हणत पुष्पावती जाते)

वीरवाहू - हे यती सटले म्हणजे मनुष्य स्थानापासून
दूर असणारे असं असून याला नगरांतला सर्व गुप्त
बातस्या आहेत हें आश्चर्य आहे.

पद (पुनरपि नयना)

निरखुनि स्थळि या यति-मूर्तीला । कौतुक गमत मला
धंदितुनी सांघील मजला ! ॥ धृ० ॥ पाठविलें को-
णी हतभाग्या । निर्वागी या धृति देण्या या । हा
इच चकित मला ॥ १ ॥

हे परमेश्वरा केवढा हा महान ! खा राजानं खल-
शायला इतक्या योग्यतया चढविलें त्याचा खून कर-

(९८)

वण्याची कल्पना या चांदाळाच्या मनांत आली
तरी कशी ! कैद, खून, बलात्कार अरें ! परमेश्वरा.

पद (विधात्या तुम्ही चित्र)

असे सिद्धता ही हरया अके । तुम्ही वर्णिताती
कवी ते मुखें ॥ घृ० ॥ महीला खल अरी दीधती
तार भारी । तुला कां दया ये न आतां हरी ॥ १ ॥
जासली नयनिं अश्रुधारा अती । पदाब्जास विनवी,
मही या अकें ॥ २ ॥

असे दिवस यावेन अं ! ज्यांचा यशोदंष्ट्रामि कर्ण-
रंध्रांतून पार जावून शत्रूंच्या छातींत लाय बसल्याप्र-
माणं होवून त्यांचा कंठ खचून जावून त्यांच्या
काळजानें ठार सोडावा तेंच आमच्या पूर्वजांचे वंश-
ज आसी या परमांतील मुठमर शत्रूंना हार जावून
त्यांच्या तुलंगांत लाजाळूं सारखें बसार्थ ! विःकार
विःकार असो आसाला--ज आह्मी सौख्यामृताच्या
अफाठ समुद्रांत डुंबत होतो तें अमृत गोड न वाटून
दुःखाच्या अफाट होहांत पडलों आहोंत. हे परमे-
श्वरा जयपुरांतील युवति जनांचा अलाप अद्याप
तुझा ऐकूं येत नाहीं काय ! राजाचा पात-कायदे-
शोर लुटारुपणाचें हें धडधडित प्रत्यंतरच--ऐतहा-
सिक काळावरून पारातां ज्या ज्या रामाने खून
पातें केली ज्यांचे ज्यांचे खून करण्याचे प्रयत्न के-

(५९)

ले ते राने जुलमी दुष्ट असे होते पण जो सर्व प्रजे-
ला मुलाप्रमाणं वागवी, न्याय सर्वांना सप्रसा देई
त्या राजाचा खून करण्याचे विचार प्रत्यक्ष म्याच्या
प्रधानच्या मनांत यावेत ही आश्चर्याची गोष्ट आहे.
नगरात तर सर्व लोकांच्या तोंडून सूड व अन्याय
याशिवाय दुसरे शब्दच निघत नाहीत. आम्हा पु-
रुषांच्या हातून तर आतां कांही होण्याचें चिन्ह
दिसत नाही; या दुष्टांच्या कपट कृत्याचा अंशम लेत
भंग करण्याचें ज्यांना स्वतःचें पातिव्रत्य कसं राहिल
अशा भक्ती वाटत आहे अशा दुबला अवलांच्या
मनांत येवून त्या सबला होवून प्रचल वीराप्रमाणं
अतुल लीला करून ही सकल अवला दुमदुमून टा-
कतील यांत मुळीच शंका नाही.

पद (आंवारे आंवारे)

धांवुनि धांवुनि या समयीं या । भक्तांता कां वधतां
सदया ॥ ५० ॥ हरण शान्तिता पूर्वीं झालि या । प्र-
स्थापित ती करण्यास या ॥ १ ॥ करुनी शासन
दुष्टांते या । परबंधानल हा शमवाया ॥ २ ॥

या पेशां मरण आलेडे काय वाईट (धांवून) पण
मरण कां—(आवेशानें)

(१०)

अपूर्ण साको

स्या नीचाचा घेइन सूडाचि शांत मनस तें हो कीं ।
तोंवरि अंतरि सूड सूड ही जोड सदा राहिल कीं ।
येथून मुक्तता म्हात्मानाचोचर अगोदर सूडाचा घेत;
हे परमेश्वरा :—

पद

चरणा नमना करुणानिधे करी पुरवि तूं मम कामना
धृ० ॥ सद्धेतु मन्मानि असनि सकल ते पूर्णत्वा नेई
वचना । सकल व्यसन हरि करी सदया प्रभु
पालना ॥ १ ॥

(डोळे मिटून ईशस्तवन करित बसतो)

प्रिये तुझी काय अवस्था झाली असेल

पद (मजला वरिल सुभद्रा)

पुढवी पाहिन कातेला । आस न आशि मजला ॥ धृ० ॥
अंतरंग मम धाई दंग । चिंतनीं मक्तीतींचा भंग ।
हेई, परार्थीनता संग । ओढी सकल वीराला ॥ १ ॥
रागिवसा माझारी ललना करित असेल दिन रजनीं
रुदना । सखिहृत्त मुर्झी मजासि कळेना । काय करू
मी याला ॥ २ ॥

(११)

(मंजुभाषिणी पुरुष वेषानें प्रवेश करितें)

मंजु०—

पद (मार दिलोरे)

बंदि सकल शोक । सकल दुःख जाईल विलयाते
हा शोक । धैर्य-राज होई धरी अंतरीं विवेक । अ-
स्विल असुख शपल सोड सोडि सकल शोक ॥ १ ॥
पीरवाहू—हा अभयकारक शब्द कोणाचा वर असावा !

पद (लंबोदर गिरिजा)

तव अभय वचन हें ऐकुनी । धृति येई अति पा-
मन्मनीं ॥ धृ० ॥ विनति तव पदीं करि हा किंकर ।
बंश कवण तव कुठील नृपवर । उपकृति केली या
दीनावर । वृत्त कथा मज या क्षणीं ॥ १ ॥

मंजु०—मी खलरायाकडून आलों आहे माझं नांव पौर्वसेन
खलरायमहाराजांनीं काहीं निरोप पाठविला आहे.

वीर०—कोणतां वर निरोप—

मंजु०—

पद (श्रवणांत पेरणी)

जरि येसि शरण तूं मजला । बंधना-पासुनी तुज-
ला । जाण मी ॥ करि, भोगि, मुक्त सोख्याला ।
करि न सेनानि दळि तुजला । जाण मी ॥ चाल ।
जव येसि । शरण तूं मनीं । तरी या वासि भोगि
अ-सुखाला । आचन्य छलिन रे तुजला । जाण मी ॥

बीरबाहू—रत्नाकर आपली मर्यादा तोडील. पूर्वेकडील
सूखे अन्य दिशेस उगवेल, कोन्हा वनराजाचा प-
राभव करील पण हे मस्तक त्या पायावर कधीही
लाळण बेभार नाही.

पद (वायुनंदन रदन करकर)

कृत्यु धरवा परि न होई मी कदापी शत्रु चरणीं ।
लीन, मजसी तैल भाजार्नि कदाति मानिन तोष स्व-
मर्नी । आस नच कटकाग्रणी-पदिं, बंदिवार्सी फार,
द्विणी । सौख्य मजसी गमत दुःखद लीन नच हो
शत्रु चरणीं ॥ १ ॥

मृत्युलोकच्या या सजीव जमपुरीत माझे वाटेल ति-
तके हाल करोत परंतु दीन अवस्थांना हाय हाय
कावयास लावणाऱ्या त्या नराधमाला शरण जाणे
कधीही घडणार नाही. महाराज, झालं आपलं काम.
आतां आपण क्षणभर येथे उभे राहूनका उगीच या-
अंतःकरणाला मर्मभेदक भाषणं बोलून कां टोचतां ?
कर्मानुसार या मोष्टी ज्वावयाच्या असतात.

(मंजुभाषिणी पुरुष वेश टाकावयास जघन स्त्री वेश
धारण करून येते.)

मंजु—

पद (सुगंमना-मिलाप हा)

धरणारविंदि लीन दासि मंजुभाषिणी ॥

(१३)

बीरबाहू—(दचकून) अरे मो स्वप्नांत तर नहीना !
मंजुभाषिणी—

स्वप्न नसे होय खरी मंजुभाषिणी ॥ धृ० ॥ बंदि-
वास, धैर्य धरा, दूर जाहला ॥ चंद समर करुनि
दंड देवुनी खला ॥ मगध-भूमि-वास सर्व हारि
जावुनी ॥ १ ॥

(पायांतील झुंखळ काढते)

पद (कोइ सुनो मेरि करियाद)

मृदु देहातें दिधलें ॥ धृ० ॥ श्रम, विव्हळ केलें बळ
तनुतें नुरलें । दुः व, फसला बंदि जणु कां पंचानन,
नुरलें । हाय ! हाय ! हायहाय ॥ १ ॥ जळ लोट
नयनिचे निशिदिनि नच खळलें । बंदिवासी सौख्य
तनुला कांहीं नच मिळलें ॥ २ ॥

[पाय चेपते]

बीरबाहू—बंदिवासांत मग कां मिळत असतं ?

पद (वरि आंवरुनि)

त्यजि सुदती आतां शोक हा ॥ प्राणवलये दिन
यत्वे तव प्राप्त मग्नी सजि हो हा ॥ धृ० ॥ दुर्दैवी
गे कारण झाला तव दुःस्वार्ते या हा ॥ १ ॥ कष्टवि-
लेंसी माझ्यासाठीं सखये या मृदु देहा ॥ २ ॥

मंजु०—आपला देह आन माझा देह दोन कां आहेत ?

वरं आपणाला गोसाठ्यानं सांगितल्याप्रमाणे आपली मुक्तता तर झाली आतां पुढच्या कार्याला लागायचं
वीर०—त्या यतीचा आणि तुम्हा परित्यक्त आहे वाटनं.

मंजु०—आजीं जयपुगाहन बगेवरच आलों त्याच्या मुळेंच मला इथं येण्यास सांगडलं.

वीरबाहू—त्याचं नांव तुला माहित आहे कां ?

मंजु०—

वद (दिलचमनेनेवीच)

बंधनीं तुझातें बोध जयानें केला । तो यती नसोनी
होति भूपति-महिला ॥ धृ० । चाल ॥ खलराय
येईं पुष्पावति-मंदिरीं । दुष्ट-तो जवार्जि जाई त्या
अवसरी । पति-शस्त्र काढिलें तीनें सत्त्वरी । पाहोनि
शस्त्र तें मंत्रि पळुनिया गेला । छळितसे येवुनी मैद
मंदिरीं तिजला ॥ १ ॥

आणं का त्यांना बोलावून ? त्या बाहेर उभ्या आहेत.

वीर०—हें काय विचारतस ? जा, जा, अगोदर घेवून ये.

[मंजुभाषिणी जाते व पुष्पावतीस स्त्री वेषानें घेवून येते]

वाई साहेब, सेवकांनीं धन्याची सेवा करावयाची तें
राहून धन्यालाच सेवकासाठीं त्रास भोगण्याचें प्रसंग
आले वा पेशीं हा निगरगट देह येथें कुजत पडला
असतां तर काय वाईट झालं असतं.

पुष्पावली—

पद

धरोनि वहा तयार । मनावाजो धृति । दावोनीवा
कृति । करोनि घळावहार ॥ नका करुं अतां वि
चार । संभार करोनि । असिबार केसोनि । अरि-हुं
दासि व्यायासि मार ॥ १ ॥

या कित्ताचारून सार्ली जाण्यामाठी एक गुप्त पाव
पाहोरकन्याने मला दाखविली आहे त्या वाटेने आप
तिव कोर पडू चला होकर.

वीरवाहू—

पद (यारे दावड दादा)

देवुं विजय संकर मला । फंदनीं ईस आजि या
खळ पाशा, मनुती मटलो या रजि मजला ॥ धृ० ॥
जरि न मिळे यक्ष तरि या नगरीं दावी नच हें मुख
कालपुर्ती । पाठवीन तनुला ॥ १ ॥

(पददा पडतो)

अंक २ रा समाप्त.

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

स्वक—(जयपूर नगर मर्यादे पलीकडील अरण्य)

(मंजुभाषिणी पुरुष वेशानें प्रवेश करते)

मंजु०—राजगडाहून पुष्पावती व मी दोर्वाजणी निघालों वाटेंत पुष्पावतीची आणि माझी चुकामुक कां पडावी ? माजनाथ सुटले असून लढाई देणार हें कळल्याबरोबर त्यानं सैन्यांत फितुरी चालविली आहे असं माझ्या कांणीं आलं आहे.

पद (तुजे मेरी कसम)

मन कसें दचकुनी जाइ ऐकुनी कटा । कसि लाज जखे या दुष्टा, या भिषे पावि-दिठा । जातें स्मरारी निवारी संकटा ॥ ? ॥

अरे बांडाळा असा कपटानं कां वागतोस ? आतां ही बातमी त्यांना कळवी कशी ? बोलून चालून मी बायको माणूस मला कोणी ओळखलं तर कसे होईक.

पद (स्थिर मन न राहि)

नाहीं कांहींच सुतरि व्यसन-जलाधि मधुन दिसत
तारण्या मला ॥ ४ ॥ कोणि तरी मानिल कां सपर-
स्थळीं मजला । बहु सेनानी शूर असति कटाकिं लढा-
याला । या वेषानें जाइल कां काज शेवटाला । याही
मुळीच कांहीं सौख्य नाहि । दुःखितशा तनुला ॥ १ ॥

ही बातमी प्राणनाथाला कशी तरी कळविली पा-
हिजे. (चालू लागते इतक्यांत समोरून खलराय
येतो त्यास पाहून दचकते).

मंजु०—(स्वगत) हा तर चांडाळ, मेलो इकडे को-
णीकडे आला ? मेल्यानं मला पाहिलं आहे तेव्हा
पळून जाण्याची तर सोय नाही. हा पहा अगदी
जवळ येत चालला. (खलराय प्रवेश करतो)

खलराय—(पाहून) येव हीच आमची शिकार,

मंजु०—महाराज रत्नपूरचा रत्ना हाच ना ?

खल०—हो हाच ; पण कायहो तुमच्या या भुद्रेवरून तुम्ही
कृत्रिम पुरुष असावे असं वाटते.

मंजु०—मग तर तुम्ही पूर्णपणे फसलात.

खल०—फसेन कसा ? प्रिय वस्तुला कोण विसरून जाईल ?

मंजु०—(स्वगत) या मेल्यानं मला ओळखलं त्यास
आई अंबाबाई मातां माझी पाठीराखी तूच आहेस

सख०—

पद (हा पुरुष भाग्यवान)

स्नान-मोहिनी । चकोर-लोचनी । अंतरंग मुद्रित
करी चंद्रभाननी ॥ सुख-विलासिनी । चित्त हारिणी
सुखे न कोई सौख्य नाहिं मजसि मोहिनी ॥ १ ॥

(पुष्कर प्रवेश करितो.)

पुष्कर—ही सर्व लबाड वोरें मला चुकवून काणीकडे
गेली हें कळत नाही. दमपरा गुलाबानों मला फस-
वतां काय ? (समोर पाहून) पण हे दोघे येथें
कोण उभे आहेत.

मंजु०—तुमच्यासारक्या घोरांना हें चांगलें नाहीं.

खल०—तुझ्यासारक्या शहाण्या खोलाही पण हें चांगलें
नाहीं.

पुष्कर—(स्वतःशीं) काय वेग मूख आहे ? पुरुषाला लो-
ढणत आहे.

मंजु०—या दीन अवयला कां उगाच छळतां !

पुष्कर—(स्वतःशीं) हा पुरुषही स्वतःला लो ष्णवून
घेत आहे. जमत्कार आहे हा.

मंजु०—कां उगाच उभे, चालते व्हाना को ! नीट वि-
चार करा.

खल०—माझ्यासारखा मनुष्य तुम्हा दासानुदास होण्यास
तयार अशां त्याला तूं सिद्धकारतेस याचहि पण
विचार कर,

पुष्कर—(स्वतःशी) अस्सं; हा निर्दय मनुष्य या स्त्रीच्या
नादीं लागलेला अस-या व त्याच्या जाचतून
सुटण्यासाठी हा वेण हें घेतला असावा.

पद (फरमा ओ)

खल०—

मधु भाषणाने सुंदरि कसली मी तव नादानें ।

मंजु—

चांडाला कुटिला करीसी कां अज्ञा पापा ॥

खल०—

रुपखने । हो सुषने । बस रमणे । या सुंदरा दे
प्रेमालिंगन क्षणि संशोषाने ।

मंजु०—

सोडीसी कां नाद न रौरवि कुला पाठवीसी । मम
वाणी । परिसोनी । सीडोनी । नादास या ।

खल०—

बस होई सुंदरि यातें तूं सुषने ॥ १ ॥

(जवळ जावून स्पर्श करण्यास सिद्ध होतो इतक्यांत
पुष्कर तरवार उपसून प्रवेश करतो)

पुष्कर-

पद (अश्वरा तु)

गांजितोसि या नरा । व्यर्थ कां स्वळा स्वरा ।
भीति कश्चि नसे जरा । कुटिल तदिय अंतरा ।
सांडिसी न या नरा । अंतरालिं मरगरा ।
फिरावयास तव शिरा । पाठवीन रे स्वरा ॥

खल०-ए पोरा फारशी बडबड चालविशी आहेस.
मुकाट्यानें वसतोस कां-(तरवार उगारतो)

पुष्कर-(तरवार उगारून)

पद (करी सडकरी)

संगरा-साठिं मी ठाकुनी या क्षणी । परिमवीन दा-
बुप्री बाल-करणी ॥ ५० ॥ सदनं मनिं भोजनीं
क्षयनिं यानीं वर्नी । रंजनीं वाचनीं युद्ध मूरा ॥ तरुण
वा जरठ नर कोणिही तो असो । कंठ त्याचा शरें
छेदुनीया ॥ पाठविन त्या प्रती । मृत्यु सदनाप्रती ।
दावि नच भीति मज बाल क्षणुनी ॥ १ ॥

खल०-अरे जा उगीच बडबडतोस कां ?

(पुष्कर ' गांजितोसि या नरा ' हे पूर्वोक्त पद स-
ंगतो व तरवार उपमून खलाराणच्या आंगावर नातो
हलक्यात खलराय घाबरून पळून जातो).

मंजु०—(त्याला नवळ घेवून)

पद (सुंदर रमणीचा)

नामा तव बाला । कथा रे वसती स्थानाला ॥
पुत्र कुणाचा देश कवण तव विजनिं कसा येसी ।
धार कुणाचा एकलाच या रानिं कसा फिरशी ॥ १
पुष्कर—

पद

नच जनिता जनानि मजशीं ॥ धृ० ॥ पालन करि मम
मेम करानी । अंबर भगवें ज्याचें तो मुनि ॥ १ ॥
करुनि तपा तो विपिनीं राही । गुद्ध कला शिकवीली
मज ही । त्याविण कोणी नच मशीं ॥ १ ॥

माझा हकीकत विचारून घेतली आतां तुम्ही सांग ना
ताई. मी तुला ताईच झणेन अं: चालेलना. मी ऐक-
लं तें सर्व बांलणं.

मंजु०—हो चालेल वरं मी तुला काय झणूं तुमं नांवेर काय ?

पुष्कर—ती एक मोठी गमतच आहे. आमचे गुरुजी
एकदां स्नानाला गेले हांते परत येत असतां. एक
वाघ मला तोंडांत धरून पळत चालला होता. त्या
वेळीं गुरुजींनीं मोठा गलबला करून त्या वाघास
भेदरविलें आणि तो वाघ मला तेथें ठेवून मूं पळत
सुटला मी त्या पुष्कर तीर्थांनवळ सांपडलों झणून
त्यांनीं माझें नांव पुष्कर असें ठेविलें आहे.

मंजु०—(स्वतः ही) या याच्या जन्मवृत्तावरून हा मा-
झ्या पुष्पावतीचा वाळ असावा असे वाटते.

पुष्कर—ताई तुझं नांव काय ?

मंजु०—माझं नांव मंजुभाषिणी.

पुष्कर—ताई या मांताचा राजा कोण, तूं अशा वेशाने
कां हें मला सांग ना.

मंजु०—वाळा चळ आतां आपण त्या माडाखाली विश्रांती
घेवू ; तेथें तुला सर्व सांगते.

पुष्कर—हं चळ.

मंजु०—अरे पण तुझे गुळजी तुझी वाट पहातील ना.

पुष्कर—पाहू देत मी येतो तुझ्याचगेवर.

(जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ—(रणभूमी जवळील मैदान)

(वीरबाहु खिन्न मुद्रें प्रवेश करितो.)

सद (गत वैभव झालो)

अज नाहिं जयाशा समरीं या ॥ ४० ॥ रणचत्वरि
नच बळहानी तें । गाणि, विनतासुत जेंविं फणीतें ।
यासे रिपु दळ तैसें मातें । फूट कटक-नाशा करी या

काय या नशीबाचे विचित्र चाळे ! बंदीतून सुटून ल-
डाईच्या यत्नास लागलों तों इकडे कपट मंत्राचा
प्रभाव ! ज्या सरदारांनीं मला मदत करण्याचें कबूल
केलं ते आयते वेळीं कमूर करतात ह्याला काय झ-
णावं ? हें सरदारांच्या तीव्र शास्त्रांनीं समरांगणांत
धमकावयाचें टाकून व्यर्थ कां गंजतां ! अरेरे ! ! या
शास्त्रांनां देखील कपट मंत्रानें धाकून टाकलं आहे
सात्रवंशांन जन्मास येवून केवढा कलंक ! या पेशां
वैल झालों असतो तर बरं झालं असतं. आतां हे
काळं मुख कोणाला दाखवूं ? महाराणी काय झणतील,
त्यांच्या समक्ष या मुखानें केलेली प्रतिज्ञा खोटी ठरूं
पहात आहे. ह कायवाहूच्यो वर- ~~कायवाहूच्यो~~
मळ करतोस ? युदांत जय मिळत नाही तर
निर्भत्सना सहन कर अथवा भयंकर लढाई करून जा
स्वर्गमुख भोगण्यास. (यांचून) हे मस्तका उगाच
कां मणमणतोस. पण मी एकटा काय करूं परमेश्वरा !

पद (झपा)

ह्या सात्रवंशीं मला निर्मिलेंसी । बदन आतां कसें
दावूं देशीं ॥ ४ ॥ युक्तता बंदीतुनि केली भूपांगनें ।
कां धरे उदरि तूं या न घेसी ? ॥ १ ॥ विद्युते धाम
तव लोपलें ? कडकहुनि । पातक्या पृथ्वितळि कां
न नेसी ? ॥ २ ॥

हे वसुंधरे, तुला त्रास होत असनां माझ्यासारखा
वीर अथवा षंड नुसते डोक्यांत अशू आणून रक्त-
त वसला आहे अशा महा पातकी नीचाला तू
आपल्या उदरांत कसा घेशील ?

(मंजुभाषिणी व पुष्कर प्रवेश करतात)

मंजु०—ज्यांच्याकडे आपणाला जायचें ते हेच वरं.

पुष्कर—अहो सरदार अहो वीर—

पद (मं०)

क्षत्रसुत असुनिया कां भितां कंदना । खड्ग व्या
करुनि ईशासि नमना ॥ १ ॥ देश कार्यासि हा देह
या रणि पडो । क्षत्र भट भीति नच समरिं मरणा
॥ १ ॥ फसवुनी मंत्रि सरदार जे नेइं ते । आणितों
बोध मी करुनि त्यांनां ॥ २ ॥

वीर०—(वर पाहून)

पद

शिशु-शर-चाणि ऐकुनी मदीय नेत्रिं या । प्रेमांबु येति
विपनिं बाल येइ कासया ॥ हा क्षत्र शर बालवीर
देइं धृते मला । बोध करित वय लहान धैर्य फार या ॥

(मंजुभाषिणीला पाहतांच देवि कडकडून भेटतात)

मंजु०—आतां ही बोलण्याची वेळ नाहीं. अगोदर इष्ट
कार्यास मुरुवात करून नंतर मग दुसरा विचार.

(७९)

पुष्कर-वीरवाहो तुमीं या बाजूला जा. मी या बाजूला
जातो आणि तार्हे तूं त्या बाजूला जा. हे सूर्यनारायण

पद (गंगा)

जमन हे करितसे चरणिं तव दिनकरा । देईं बळ बाल-
का आजि समरा ॥ धृ ॥ जनाने मत्तात सर्णिं भेटुं या
बाल हा । विजयि करि कंदर्वां आज मिहिरा ॥१॥

(पुष्कर जातो)

(मंजुभाषिणी व वीरबाहू एकमेकांकडे पाहत निघून जातात)

(पडदा पडतो.)

(पडद्याच्या बाहेर)

(वीरबाहू एकटा प्रवेश करतो)

वीरबाहू-हे मस्तक तुझ्यांत या अपेशाच्या विचारांनीं
जे धुमाकूळ मानवला होता त्या विचारांना पार
हुसकून लावून हो शांत ! निराशेमं स्वस्थ वसलास
त्या तुला येव् दे तरतरी ! नेत्रांनीं जें जें तुझाला
अशक्य दिसत होतं तें तें शक्य आहे असं पहा
आणि त्या पुष्कराच्या वीरश्रीकडे सारखी नजर
फेंकून रणांत रक्तपात पाहून व्हा शांत. हे भटकणाऱ्या
मना लग्न आंवाळून जसा अश्वाला घगतात त्या
प्रमाणं तुझ्यांत येणाऱ्या विचारांना धर आणि त्या
वाक्याच्या उपदेशाचं स्मरण कर हस्तानीं तरवारीच्या
मुठी भगदीं घट्ट धरा आणि बिलकूल कसूर करूं नका

(७१)

हे अरण्यांतोळ वन-देवतांनो या अरण्यांत तुघांस मी
विनयी होवून यावं असं वाटत असेल तर चला ना
भयंकर प्रसंग पाहायला आणि चिंता घाला नय ! हे
अरण्यांतोळ गगन चुंबित तरुवरांनो ज्या तुझ्याखाली
मी निराश होवून बसलों होतो त्या तुझ्याखाली पुन्हां
मी बसावं अशी जर तुमची इच्छा असेल तर याच्या
जयाची करा चिंता नाही तर लागूं या याला रणां-
गणांतोळ शस्त्रमंचकावर अशय भिद्रा. हे सूर्यनारायणा
कर याच्या हातून ही कार्य समाप्ती.

पद (जा कसें नगर)

भास्करा विजायि समरीं ॥ ४ ॥ करि या दासा
आजी । व्यसन हरी । देई बळ कर्दनीं । स्फूर्ती या
मम शरिरीं ॥ १ ॥ कृपा दृष्टिें रजिं ठेवी । पुष्कर
या । नृप-बाला वरि मम स्त्रीवार दे । स्फूर्ती या मम
शरिरीं ॥ २ ॥

(वीरवाहू जातो)

प्रवेश तिसरा.

स्थळ—(सदानंद स्वामीचा आश्रम)

(सदानंद स्वामी सांबाचो पूजा करीत आहं असा

पडदा उघडतो)

सदानंद—काय करावं या पोराला. फुलं आणण्याला गेला
तो तिकडेच; आतां येतो झणाला.

(पुष्पसेन व हंसराज गोपात्री वेषां प्रवेश करितात.)

पुष्पसेन-महाराज, आज्ञेशिष्याय आपल्या मठांत आलों
याची माफी असावी.

हंसराज-आपलें नांव ऐकण्याची या दासाची इच्छा आहे

(दोघे नमस्कार करितात)

सदानंद-माझें नांव सदानंद स्वामी-मी जयपूरच्या राजा-
चा गुरु आहे परंतु त्या राजाला मी कोठें आहे हें
माहीत नसल्याकारणानें आजपर्यंत मी याच अरण्यांत
राहित्रों. आमचा एक धाकटा बाळक तुझाला भेटला
कां कोठें ? मी एकदां स्नानाला गेलों होतों परत येत
असतां एक बाघ एका मुलाला तोंडांत धरून
चालला होता मी गलबला करून त्या बाघाला
भिवविलों; तो बाघ त्याला तसाच तेंथें टाकून गेला. त्या
मुलाला घरीं आणून आज पर्यंत मी त्याचें पालन केले.
आज फुलें आणायाला ह्मणून गेला आहे तो अद्याप
त्याचा पत्ता नाहीं ह्मणून मला मोठी काळजी लागली
आहे.

पुष्पसेन-(गोसाव्याचा वेष टाकून पाय धरतो.)

अपूर्व साक्षी

अपराधी हा पुष्पसेन नृप आजवरी विस्मरलों । ताप-
सि बनलों तुझासम मी नगरातें मम मुकलों ॥ १ ॥

(७८)

सदानंद—राजा उठ उठ ; तुम कल्याण असो. उगाच कष्टी होतुं नकोस.

पुष्पसेन—गुरुमहाराज तो बालक माझाच असावा कारण
पद (काय मला मूल)

गेलों भार्येसह मृगयेस काननी । भूवरि, बोलत बसलों, बाल ठेवुनी ॥ धृ ॥ आनंदी आसा नच भान राहिलें । व्याघ्रानें बालातें वदनि घेतलें । गेला तो सेवकांनिं बुरुनि पाहिलें । घेतलोति कष्ट मादिय बाल-पालनी ॥ १ ॥

सदानंद—अरे यांत काय वाईट झालं. माझं कर्तव्यच होतां ते. शिवाय शिष्य गुरुचा नेणत संबंध होताच पण ही गोष्ट झाली कधी ?

पुष्पसेन—महाराज मुमारीं १० वर्षे झालीं असतील.

सदानंद—तुम्ही अशी दशा कां झालीं हें मग ऐकूं अ-
गोदर चल पुष्कराचा शोध करूं.

पुष्पसेन—त्याचं नांव पुष्कर काय ?

सदानंद—हो. चला तर आपण त्याच्या शोधास जावूं. विभांडका हें पूजेचं सर्व साहित्य आंवरुन ठेव आणो. इतक्यांत पुष्कर जर आलाच तर त्याला कोठें बाहेर जावूं देवूं नकोस.

(पडदा पडतो)

(७९)

प्रवेश चवथा.

स्थळ—(अरण्य.)

(हातारा व त्याचा मुलगा प्रवेश करितात)

हातारा—बाब्या पुर कर ही लाकड फोडनं. हे पगळस
कां तुमं कुडतन घामानं भिजलया.

बाळया—बाबा हो! असा घाम निघतो तवा वडच पोटाळामि-
ळतं, न्हाइतर होजा रकटी बांधुन शांत सवस्य बसनें
व्हायाचं.

हातारा—(लांन पाहून) बाळया होर लेका कुन्याचा
पार येत आहे हकड.

बाळया—बाबा ते पार कुन्या तरी पैकवाल्याचं दिसतय.
त्येचा पोसाक ले मोलवान आन तेच्या हातांमदीं
पांढरी सुभर रुप्याची लांब कोयती हाय. आन
तारवी हाय.

(पुष्कर प्रवेश करतो)

पुष्कर—हातारे बाबा हा मुलगा तुमचा कां. !

हातारा—व्हय व्हय.

पुष्कर—कायहो या देशाचा राजा कोण ?

हातारा—बाबा काय करायच इच!रूनशान त्येस्नी
त्येच्या परधानाने मारले हान; त्याची रानीची कुंठे

पलन गेली समत्याती आमच्या वीरबाहूलाची कैद
कलं झनात्यती.

पुष्कर—झातारे म्हा तुमचा राजा जिवंत असला तुमचा
वीरबाहू सुटला असला तर तुम्ही काय कराल !

झातारा—त्या परधानाची सूड घेण्यापई कायची करूं.

पुष्कर—मग या तुमच्या गावांत लढाई करण्यासारखे
कांहीं लोक आहेत कां नाहीत ?

झातारा—हो पुचकळ आहेत.

पुष्कर—मग जा तर त्यांना घेवून या; वीरबाहू आज लढा-
ईस उभा राहिला आहे त्याला मदत करायला जा.

झातारा—बाल्या जाय त्यां सटव्याला, दगड्याला, कि-
रस्यानाला, त्या गेल्याना, समद्याला हकड घेऊन ये
बिगी.

(बाल्या जातो.)

(इतक्यांत कांहीं शिपाई प्रवेश करितात)

पुष्कर—अरे शिपायांनीं उभे रहा तुम्ही कोणाकडचे
आहांत ?

शिपाई—खलराय राजाकडचे.

पुष्कर—आग लाव त्या राजेपणाला ; बाह्वारे अभिमानी
आपल्या राजाच्या विरुद्ध लढण्याला तुम्हाला
कांहीं शरम.

पद (पूर्व पच्छम उत्तर.)

खष्ट प्रधानें वरुनि कपटमाति छलिलें मेदिनि-रमणातें ।
भुलुनि तयाच्या कपट वचातें झाला सिद्धाचि कदना-
तें । अंतरीं जरा शरम हो धरा । नाहीं नय मुळी, मृत्यु-
तो वरा । वाटनें स्त्रिया, सिद्धताकरा । संगरा चला
किमावि नच डरा । कपटानें । सचिवानें । फसवुन
आणिलें तुझातें ॥ १ ॥

१ शिपाई- अरे पोरा उगीच कां वटवट करितोस ?

२ शिपाई- न्यारे यळा आपल्या लावणींत.

(शिपाई जवळ जातो)

पुष्कर-हं स्वचांदार माझ्या अंगाच हात लावशील तर.

(एक शिपाई हळूच मागून जावून पुष्करास धरतो
व त्यास घेऊन जाणार इतक्यांत मंजुभाषिणी पुरुषवे-
षांनि प्रवेश करते).

(पुष्करास सोडतात.)

मंजु०-हं सोडत्याला सोड अरे प्रत्यक्ष राजाचा मुलगा कैद
करून नेतां ? ज्याला रानांत बांधांन नेलें होतं तोच
हा मुलगा तुमच्या मुदैवानं बांचला. बेशरम कुटुंबे; हा
राजाचा मुलगाच आहे. दुसरा कोणी नाहीं. अरे त्या
मांगाच्या वतीनं कां लढतां ? तुमचा राजा अद्याप
जिवंत आहे व त्यानेच ही लढाई सुरू केली आहे.
अरे हा दुष्ट:-

(१२)

पद (कितिवानुबल)

हा नीच यु...ी भ्रष्ट करीतो. जुलुष बाध मागे ।
लागे वेष्टिते तनुप्रति परतंत्रादेक विष-भाग ।
तनु ढागे । वसु. वेगें । न्हा जागे । निज लागे ।
निजला कसें ? करुं पुक्त-थार आसे कां न करांचा
ये ॥ १ ॥

(राम्या दगड्या सटव्य येतात)

पुष्कर—

धरुनीया धृतिला । त्यजुनी भीतीला । समरिंचला
परिभवा रिपूला नगगा मुळिं मृतिला । दाला करवा
ला । सगळे । वरच्या शस्त्रें ध्या करिं सौर्या दाखवुं
क्षत्रुला । अस्तंकरा रिपुला । समरीं । धरणी धर
अभिमान धरा मारिं समरीं जावुंचला । ईश्वर पद
कमला । स्मरुनी । समरीं अपणा देइल जय तो अं-
तरिं शीघ्र चला ॥ १ ॥

(पदश पडतो)

(८३)

प्रवेश पांचवा.

स्थल—(अरण्य.)

(पुष्पावती एकटीच प्रवेश करिते)

पद (हें काय बरें त्वां.)

ममकांत न कां भेटे मजला ॥ धृ ॥ आजवरी मी बहु-
ताचे फिरले । सौख्य जर्गी या मजसीं नुरले । मी
पापिणि कां आतां जगले ? । मम स्वांत धुरीना
धीराला ॥ १ ॥

किती हाल सोसे ? त्यांच्या मरणाची बातमी खरीतर
नसेल ! ? हायर देवा तीजर खरी अमेल तर काय
करायचे मला जगून ! मला कशाचा पाहिजे या
जिव्याचा घोर.

पद (राम करीं जरि.)

कांताविण प्रमदेतें जगुनी । काय करायाचें या भु-
वनीं । असेल जिवलग ज्या त्या स्थानीं । जावें युव-
तीनें ॥ १ ॥ दैवत हें पति सर्व स्त्रियांनीं । सेवांचें
त्या ऐसें मानुनि । मानिति ज्या त्या सुरपति-भुवनीं ।
जातिल आनंदें ॥ २ ॥

किती शोध करावयाचा ? आजपर्यंत योंडाकां शोधा
केला. ? आतां करिते मी आपला हा देह अग्नि
नारायणाला अर्पण. (जाते.)

(इंसराज, पुष्पसेन, गोसावी वेषाने; व सदानंद एका बाजूने प्रवेश करितात.) व (दुसऱ्या बाजूने पुरुष वेषाने मंजुभाषिणी प्रवेश करते.)

सदानंद-कायहो, ही लढाई कोणकोणामध्ये चालली आहे ह्मणता ?

मंजु -वीरबाहू आणि खलराय या दोघांमध्ये; तुझाला माहीत असेल ऐकून की जयपूरच्या राजाचा पत्ता नसल्याकारणाने खलराय राज्यकारभार चालवीत आहे खलरायाने वीरबाहू नायक सरदारास कैदेत टाकले होते. तां तेथून सुटून ही लढाई त्याने आरंभिली आहे.

पुष्पसेन:-कायरेही तुझी स्थिती ? वीरबाहू ! परमेश्वर तुला यश देवो. कायहो तुझी कोणत्या पक्षाचे आहांत.

मंजु०-मी वीरबाहूच्या पक्षाचा आहे.

पुष्पसेन-तुझी जयपुरास असता किंवा दुसरे कोणीकडे

मंजु०-मी नेहमी जयपुरास असतो.

पुष्पसेन-मग तुझी मला ओळखीत नाही. ?

(गोसावी वेषाची वळें टाकतो.) ,

मंजु०-(पाया पडते) महाराज ज्याप्रमाणं आपण राजे पुष्पसेन असून कृत्रिम गोसावी झालांत त्याचप्रमाणे आपल्या एकनिष्ठ वीरबाहू सेवकांची ही अर्धांगी (पुरुष वेष टाकते) महाराज या खलरायानं कपट करून

सर्व फितुरी चालविली होती पण ती आपल्याच पुत्राने मोडून सर्वांना उपदेश करून लढाईला उत्तेजन दिले. महाराज काय आपल्या पुत्राचे गुण सांगू.

सदानंद-शाबास ! पुष्करा शाबास ! ! पुष्कर बाल कोठे आहे वर !

मंजु-बहुतेक तो लेकरच इकडे परत येईल.

(अग्नी प्रदीप्त केला आहे समोर पुष्पावती उभी आहे असा पडदा उघडतो.)

सदानंद-तर मग चला त्वाला भेटायला जावू. [मार्गे पाहून] हे काय लबांड आहे !

पद (पोरसह धोर.)

शाचिकांता हे वरुणा । पवना पशुपा शमना । मार्तंडा करि नमना । दासि ही पदा ॥ १ ॥ कश्यपादि मुनिवरास साध्वी । सीतादिकांस । अंबे वन-देवतांस । सकल पूर्वजा ॥ २ ॥

(हातांत फुलांची माळ घेतें)

पद (काय मला भूल)

अर्पण ही दाम तुला हो हुताशना । वाहते तन् तुला करुनि वंदना ॥ ४ ॥ सत्पकरा अनला ही नेईं तां-

तडी । पाति वसति स्यानाला दून मम कुडी । किला
ही नेवुं मला स्वर्गी धडफुडी । वन-देवी दासि करी
चरम वंदना ॥ १ ॥

(पुष्पावती उडी एकणार इतक्यांत मंजुभाषिणी जा-
वून तिचा हात धरिते.)

पद (फार दिलें हो.)

आत्मवध असा । करिसि । सखे कां देई धिसा
कांहीं मानसा । अंत नच रसा । गडे । पाहि कांत
शिणवि तनुस श्रांत नच अशा । प्रेम पूर्णशा । होई ।
आंतिं सुखद, खंति न करि सु-समयीं अशा ॥ १ ॥

पुष्पावती—त्यांनाच पहायला जतेंना.

मंजु०—पुष्पावती बघ, मागें वळून बघ कोण आहेतें.

(राजा पुष्पसेन व पुष्पावती भेटतात)

पुष्पसेन—प्रिये आपला बाल जिवंत आहे.

मंजु०—तो पहा इकडेच येत आहे.

पुष्पावती—मी स्वप्न तर नाहीना हें पहात ! मोठाच
आनंदाचा दिवस.

सदानंद—राजा तो पहा तुझा एकनिष्ठ सेवक वीरबाहू व
तुझा मुलगा पुष्कर इकडे येत आहे.

(वीरबाहू, व पुष्कर खलरायास पावला आहे असा
बेऊन येतात.)

पुष्कर-गुरुमहाराज मो आपणाला वंदन करितों.

वीरबाहू-सदानंद स्वामीमहाराज मीहि आपणाला वंदन करितो. हा आपल्या महाराजाचा मुलगा.

सदानंद-माझा शिष्य.

हंसराज-आणि माझा स्वामी.

मंजु-पुष्पावती हाच तुम्हा लाडका वर. वाघाच्या तोंडातून याला गुरुजीनीं सोडवलं. आजपर्यंत याचं पालन गुरुजीनीं केलं आणि त्यानीं त्याचं नांव पुष्कर असे ठेवलं आहे. तेंच नांव आतां तुम्ही ठेवा.

(पुष्पावती पुष्करास जवळ घेते.)

खलराय- (वीरबाहू पुढें पदर पसरून).

पद (शांतिधरा नृपराज)

बंदि पदा मारिं दास । कोपा, राहुं न या खलखास । योग्य असे दंडास ॥ १ ॥ पदिं या शरण असे । थार जगतिं या नसे । कामें होवुनि अंश खलानें गांजियलें तुझास ॥ २ ॥ अनुताप होत असे । देहांताचे दंड रसें । भोगिज शस्त्रें या समयासी मारा या अवमास ॥ ३ ॥

वीरबाहू—

पद (फिरावे वंदन वचन)

अरम तुज न कपटि अधम जगतिं तुज समान ॥ १ ॥ कोणि नर नसेच जाण । नच तव पयधर समान स

मल वदन आण ॥ १ ॥ वसुमर्दच मत्त होसि गण-
सि न लव नृप-दरासि । छलिसि नगरिं योषितांसि ।
बहुत तदिय समल वदन मजसमोर नाण ॥ २ ॥

(खलराय सर्वांच्या पुढे पदर पसरून पाया पडतो)

खलराय- (पश्चात्ताप पावून)

पद (सुमंत्रिमंडळ सार्वभौमिनी)

केला अतिक्रम या अधमानें । नीचपणानें अविचा-
रानें । लंपट होवुनि स्त्री-प्रेमानें । मत्त होवुनी वित्त
मदानें ॥ धृ ॥

रसनेनें हो दोष न कथणें । तनु भरली ही कापट्यानें ।
नृप उपकृतिं कुलाधमानें । विसरुनि जाऊन या
भणगानें । दुःखदिलें सकला अधमानें ॥ १ ॥

बाळा पुष्करा याला क्षमा कर.

पुष्कर-खलराय तुमच्या सर्व कृतीचा तुझाला पूर्ण प-
श्चात्ताप झाला आहे हें वस आहे. हीच क्षमा स-
मजा. सर्व लोकांनीं आजपासून या प्रधानाचें उदाहरण
रात्रंदिवस डोक्यापुढं ठेवून स्वदेशाभिमानाचें भव्य नि-
शाण आपल्या शरिरावर धारण करून याच्यासारखे जे
अधम बांगल्या राज्याची भव्य इमारत दांसळं इच्छित
असतील अथवा दुसऱ्या स्त्रियांच्या पातिव्रत्य बांडारा-
वर छाप्या घालूं पाहत असतील त्यांना त्या भव्य नि-

शाणांच्या दांडक्याखाली चोपून पार जमिनीत गाडून
टाकण्यास कधीही मागे पुढे पाहू नये. गुरुमहाराज
याचे सर्व अपराध माफ व्हावेत अशी माझी इच्छा
आहे.

पुष्पावती—मीही तसंच लणेंत.

मंजु०—महाराजांनी क्षमा करावी अशी माझीही विनंति
आहे.

खलराय—पुष्पावती नाई तुम्ही मला मातोश्री प्रमाणें
आहात. मंजुभाषिणीनाई तुम्ही मला माझ्या वडील
बाहिणीप्रमाणें आहात.

(भुजंगराय, पिऱ्या व इतर लोक प्रवेश करितात)

पुष्प—हा पहा भुजंगरायही इकडेच येत आहे.

भुजंगराय—सर्वांना वंदन करितों.

पिऱ्या—मी पिऱ्याची समध्यास्त्री जोहार करतो.

पुष्पसेन—पिऱ्या तूं माझा प्राण दाता आहेस.

पिऱ्या—आमच करतव्य आमी केलं. आमी आपड
चाकुरचं हाव. ते मंदी काय—

सदानंद—राजा कर याचे सर्व अपराध याला माफ.

पुष्पसेन—आपली आज्ञा मान्य आहे. प्रधानजी तुमचे
सर्व अपराध तुम्हाला माफ आहेत. पश्चाताप हीच

तुझाला शिक्षा पुरे आहे. तुझी पूर्ववत आपले काम सांभाळा. वीरबाहू तुझाला-सुभा सेनापतीची जागा देण्यांत आली आहे ती तुम्ही आनंदानं स्वीकारा.

सदानंद-राजा तुम्ही स्त्री तुला भेटली, तुम्हा मुलगा भेटला ; तुम्हे दुर्दिन संपले. सर्वांच्या भेटी होवून हा आनंदाचा दिवस प्राप्त झाला. आणखी तुम्ही काय इच्छा आहे. ?

पुष्पसेन-गुरुमहाराज आपल्या जवळ काय मागूं ? तरी पण हें असो.

पद (ज्या बापानो दर्शन.)

कृता-वृष्टिने मेघराज तो योग्य समर्थ पाहो । धर्मनी-
ति सुविचार सत्य ही जागृत मानी राहो ॥ १ ॥
विषय वासना मत्सर-विष ही पूर्ण लया जावो ।
आलस्यादिरिपूर्व्यांत थार न तनु देवो । धर्मनिष्ठ
गुणि, राज निष्ठ ही सकल प्रजा होवो । शिशु-शीर्षीया
वरद हस्त तव नित्य प्रभो राहो ॥ १ ॥

(सदानंद पुष्करास जवळ घेतात)

पुष्कर-ज्याच्या कृपेन हे जगाचं रहाट गाढगं
चाललं व ज्याच्या कृपेन हा आनंदाचा
दिवस आपणास प्राप्त झाला त्या परमेशाचं स्मरण
करून नंतर कायतें करूं.

(९१)

सर्वपात्रैः—

जयधुति शिर । मदहर । कलिहर । शिवकर । सं-
कटिं अवन करा । कंजभवादिक । कल्पक तरुवर ।
सुख-रिपु-कंधर । सद्यवरा । पापनिवारण । करुनी
मुनिजन । उद्धारि नतजन । पीत-भुरा । विश्व दुरि-
तहर । जोड़निया कर । स्तविति निरंतर । नारद
तुंबर । तवनत किंकर चरणि धरा ॥ १ ॥

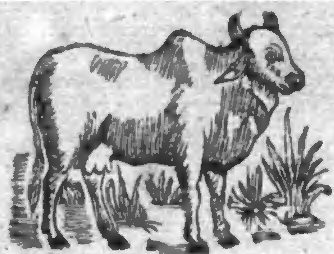
(पडदा पडतो.)

ईश स्तवन.

पद (शंकरा पापरहा)

चंदना यदुवीरा करि । श्रीवर । कलि-मल-संहारा ॥ शृ॥
परमानंदा । सत्सुख कंदा । पातकिं मंदा । कंबुधरा ।
विद्यागारा । मधु-संहारा । नंद-किशोरा । पर्दी धरा ।
भो मायति भवधी-मधुनी या तारा रमावरा ॥ १ ॥
उदीधज-कांता । नच आद्यंता । करि द्वैतांता अमर-
धरा । जगदाधारा । अघपरिहारा । कलुष-विदारा ।
दुःख हरा । ही कृति प्रिय सकला होवो । दासाशा ।
पूर्ण करा ॥ २ ॥

समाप्त.

DBA000010722MAR